

T.C.

BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**TÜRKİYE'DE TURİZM VE EKONOMİK
BÜYÜME İLİŞKİSİ: 2000 YILI SONRASI
İÇİN BİR ANALİZ**

Meltem VARLIKLI

185011003

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Evren İPEK

Bandırma 2023

T.C.
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**TÜRKİYE’DE TURİZM VE EKONOMİK
BÜYÜME İLİŞKİSİ: 2000 YILI SONRASI
İÇİN BİR ANALİZ**

Meltem VARLIKLI

185011003

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Evren İPEK

Bandırma 2023

ETİK BEYAN SAYFASI

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları aldığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (30/01/2023)

ÖZET

TÜRKİYE'DE TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜMEYE İLİŞKİSİ: 2000 YILI SONRASI İÇİN BİR ANALİZ

Meltem VARLIKLI

Bu çalışmada, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin Türkiye ekonomisi için teorik ve ampirik olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Ampirik analizler için Türkiye ekonomisinin 2003:1-2022:3 dönemlerine ilişkin üçer aylık veriler kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Sınır Testi aracılığıyla test edilmiştir. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (ARDL) yöntemiyle değişkenlerin kısa ve uzun dönemli ilişkileri analiz edilmiştir. Analizin son kısmında Toda-Yamamoto Nedensellik Testi kullanılarak değişkenlerin nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Ampirik analiz sonuçlarına göre, turizm ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. ARDL modeli sonuçlarına göre, turizmin ekonomik büyümeye etkisi uzun dönemde istatistiksel olarak anlamsızdır. Kısa dönemli ilişkisinin incelendiği hata düzeltme modelinde ise turizmin ekonomik büyüme üzerindeki kısa dönemli etkisi anlamlı ve pozitif yönlüdür. Ekonomik büyümeyle turizm arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi, ekonomik büyümeyle döviz kuru arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi ve turizmden döviz kuruna doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: ARDL Modeli, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, Sınır Testi, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi, Turizm Geliri

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP BETWEEN TOURISM AND ECONOMIC GROWTH IN TURKEY: AN ANALYSIS FOR POST 2000

Meltem VARLIKLI

In this study, it is aimed to examine the relationship between tourism and economic growth theoretically and empirically for the Turkish economy. In the empirical analysis of the study, quarterly data for the 2003:1-2022:3 periods of the Turkish economy were used. The cointegration relationship between the variables was tested through the bound test. The short- and long-term relationships of the variables were analyzed with the Autoregressive Distributed Lag Model (ARDL) method. In the last part of the analysis, the causality relationship between the variables was determined by using the Toda-Yamamoto Causality Test.

According to the empirical analysis results, it is concluded that there is no cointegration relationship between tourism and economic growth variables. According to the ARDL model results, the effect of tourism on economic growth is statistically insignificant in the long run. According to the results of the error correction model, the short-term effect of tourism on economic growth is uncertain. The causality analysis indicates a bidirectional causality between economic growth and tourism, a bidirectional causality between economic growth and exchange rate and an unidirectional causality from tourism to exchange rate.

Keywords: ARDL Model, Gross Domestic Product, Bound Test, Toda-Yamamoto Causality Test, Tourism Income

ÖNSÖZ

“Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 2000 Yılı Sonrası İçin Bir Analiz” adlı çalışmamın konusunun belirlenmesinde ve hazırlanmasında değerli bilgilerini ve zamanını esirgemeyerek her fırsatta çalışmamla ilgilenen, bana yol gösteren kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Evren İPEK’e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Eğitim hayatım boyunca her zaman destekçim olan annem Müzeyyen KOYUNCU başta olmak üzere kardeşlerim Yaşar DENGİZ ve Berat DENGİZ’e sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca bu süreçte her daim yanımda olan, beni motive eden ve desteğini esirgemeyen eşim Çağlar VARLIKLI’ya ve son olarak oğlum Kuzey VARLIKLI’ya da sonsuz teşekkür ederim.

Meltem VARLIKLI

Bandırma 30/01/2023

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN SAYFASI.....	İİ
ÖZET.....	İİİ
ABSTRACT	İV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar	İX
KISALTMALAR	X
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	2
TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMLARI	3
1. TURİZM KAVRAMI	3
1.1. Turizm Nedir?	3
1.2. Turizm Göstergeleri	4
1.3. Turizm Varlığını Oluşturan Öğeler	6
2. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI	7
2.1. Ekonomik Büyüme Tanımı	7
2.2. Ekonomik Büyümenin Ölçülmesinde Kullanılan Kavramlar	8
2.3. Ekonomik Büyüme Belirleyen Faktörler	9
2.3.1. Sermaye.....	9
2.3.2. Doğal kaynak	9
2.3.3. İşgücü	10
2.3.4. Teknolojik gelişme.....	10
2.4. Ekonomik Büyüme Teorileri.....	11
2.4.1. Klasik büyüme modelleri	11
2.4.2. Dışsal büyüme teorileri	13
2.4.3. İçsel büyüme teorileri.....	14

2.5. Ekonomik Faaliyetler	15
3. TURİZMİN EKONOMİYE KATKISI	17
3.1. Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkisi.....	19
3.2. Gelir Etkisi	20
3.3. İstihdama Etkisi.....	22
3.4. Ekonomik Gelişmeye Etkisi.....	25
3.5. Altyapı Yatırımlarına Etkisi.....	27
İKİNCİ BÖLÜM	28
TÜRKİYE’DE TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜME GÖSTERGELERİ.....	28
1. TÜRKİYE’DE TURİZM	28
1.1. Türkiye’de Turizm Gelirleri.....	32
1.2. Türkiye’de Turizm Giderleri.....	34
1.3. Türkiye’de Aylık Bazda Turist Sayıları	36
2. TÜRKİYE’NİN EKONOMİK BÜYÜME GÖSTERGELERİ	40
2.1. Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki	42
2.2. Türkiye’deki Turizm Faaliyetinin Ekonomiye Sağladığı Net Karlılık	45
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	50
TÜRKİYE’DE TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ.....	50
1. LİTERATÜR	50
2. VERİ SETİ VE METODOLOJİ	60
2.1. Veri Seti	60
2.2. Metodoloji.....	61
2.2.1. Birim kök testi.....	61
2.2.1.1. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi	62
2.2.1.2. Phillips Perron (PP) testi	63
2.2.1.3. Kwiatkowski Phillips Schmidt Shin (KPSS) testi.....	64

2.2.1.4. Ng-Perron testi	65
2.2.2. Sınır testi	66
2.2.3. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) modeli	67
2.2.4. Toda-Yamamoto nedensellik testi.....	68
3. AMPİRİK ANALİZ SONUÇLARI	69
3.1. Birim Kök Testi Sonuçları	69
3.2. Sınır Testi Sonuçları.....	72
3.3. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) Modeli Sonuçları	72
3.4. ARDL Modeline Dayalı Hata Düzeltme Modelinin Sonuçları.....	73
3.5. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Sonuçları	73
SONUÇ.....	75
KAYNAKÇA	78

TABLÖLAR

Tablo 2.1 : Türkiye’de Bakanlık Belgeli Konaklama Tesisi İstatistikleri	30
Tablo 2.2 : Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı, Turizm Geliri ve Ortalama Harcama (2004-2021)	31
Tablo 2.3 : Türkiye’de Aylık Turizm Gelirleri (2012-2021).....	33
Tablo 2.4: Turizm Giderlerinin Yıllarına Göre Dağılımı (2004-2021).....	34
Tablo 2.5 : Türkiye’de Aylık Turizm Giderleri (2012-2021).....	35
Tablo 2.6 : Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı (2000-2021).....	36
Tablo 2.7 : Ülkelerine Göre Türkiye’ye Giriş Yapan Ziyaretçiler (2003-2021).....	37
Tablo 2.8 : Ülkelere Göre Yurtdışına Çıkan Vatandaşlar (2003-2019).....	38
Tablo 2.9 : Milliyetlerine Göre Türkiye’ye Gelen Yabancı Ziyaretçiler (2008-2022)...	39
Tablo 2.10 : Türkiye’de Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Reel Büyüme Hızı.....	40
Tablo 2.11 : Türkiye’de Milli Gelir İle İlgili Temel Büyüklükler (2002-2021).....	41
Tablo 2.12 : Türkiye'de Turizm Sektörü ile Bağlantılı İstatistikî Göstergeler	44
Tablo 2.13 : Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (%GSYİH).....	46
Tablo 2.14 : Türkiye’de Turizm Sektöründe İstihdam (Bin Kişi).....	47
Tablo 2.15 : Türkiye'de Turizm Sektöründeki İşgücünün Bölgesel Dağılımı (%).....	48
Tablo 3.1 : Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Analiz Eden Çalışmalar.....	50
Tablo 3.2 : Modeldeki Değişkenlerin Tanımlamaları.....	61
Tablo 3.3 : ADF, PP, KPSS ve Ng-Perron Birim Kök Testlerinin Sonuçları.....	71
Tablo 3.4 : Sınır Testi Sonuçları.....	72
Tablo 3.5 : ARDL (2,1,0) Modelinden Elde Edilen Uzun Dönem Katsayıları.....	73
Tablo 3.6 : Hata Düzeltme Modeli Sonuçları.....	73
Tablo 3.7 : VAR Modeli İçin Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi.....	74
Tablo 3.8 : Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Sonuçları.....	74

KISALTMALAR

ADF	: Genişletilmiş Dickey Fuller Birim Kök Testi
AIC	: Akaike Bilgi Kriteri
ARDL	: Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif Model
DSÖ	: Dünya Sağlık �rg�t�
EKK	: En Küçük Kareler
EVDS	: Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSY�H	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
KPSS	: Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin Birim Kök Testi
LRBUY	: Reel Logaritmik GSY�H
LRDOV	: Reel Logaritmik Döviz Kuru
LRTUR	: Reel Logaritmik Turizm Gelirleri
PP	: Phillips-Perron
TÜFE	: Tüketiciler Fiyat Endeksi
T��K	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRSAB	: Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
VAR	: Vektör Otoresif Modeli

GİRİŞ

Turizm, bireylerin kalıcı olarak yaşamlarını devam ettirdikleri yerler dışındaki bölgelere farklı amaçlarla beraber yaptıkları seyahat ve konaklama faaliyetlerini ifade etmektedir. Turizm, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki tüm sektörlerin arasında hızlı gelişme gösteren ve büyüme oranı yüksek bir sektör olarak sayılmaktadır. Döviz girdisi yaratması ile ekonomiye katkı sağlamakta ve istihdam üzerinde büyük ve olumlu bir etkiye sebep olmaktadır. Turizm sektörü hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için önem arz etmektedir. Türkiye’de 1980 yılından sonra turizme yapılan teşviklerin ve yatırımların artmasıyla beraber gelişme gösteren turizm sektörü, ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde cari açıkları kapatma, işsizlik oranını azaltma gibi önemli etkilere sahiptir. Turizm sektörünün etkisiyle bir bölgede elde edilen gelirin yerel halkın yaşam kalitesini yükselttiği ve ayrıca bölgenin alt yapı yatırımlarını da artırdığı görülmektedir. İlaveten, yerel kültürün canlanmasına ve sürdürülmesine, dış göçlerin engellenmesine, tarihi alanların ve doğal güzelliklerin korunmasına ve geliştirilmesine imkân sağlamaktadır. Turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin Türkiye için araştırılması bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisinde turizm ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki olup olmadığını tespit etmek ve varsa bu ilişkinin yönünü belirlemeye çalışmaktır. Çalışmada, Türkiye’nin 2003:1-2022:3 yılları arasındaki çeyrek dönemlik veriler kullanılmaktadır. Analizlerin ilk aşamasında, Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP), Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) ve Ng-Perron birim kök testleri vasıtasıyla değişkenlerin durağanlık seviyeleri tespit edilmektedir. Analizlerin sonraki aşamasında ise Sınır Testi, ARDL Modeli ve Tado-Yamamoto Nedensellik Testi kullanılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, turizm ve ekonomik büyüme kavramları açıklanmıştır. Turizm tanımlamaları yapıldıktan sonra turizm göstergeleri ve turizm varlığını oluşturan öğeler incelenmiştir. Ekonomik büyümeye dair kavramlar açıklanıp ardından ekonomik büyümeyi belirleyen faktörlere, ekonomik büyüme teorilerine yer verilmiştir. Son olarak turizmin ekonomiye katkısı incelenmiştir.

İkinci bölümde ise Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme göstergeleri açıklanmıştır.

Son olarak üçüncü bölümde ise turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ampirik olarak analiz edilmiştir. Bu kısımda ilk önce turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran ampirik çalışmalara yer verilmiştir. Sonrasında ise çalışmanın uygulanabilmesi için kullanılan veri seti ve metodoloji açıklanmıştır. Ardından yapılan analizin ampirik sonuçları paylaşılıp bu sonuçlara ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMLARI

Çalışmanın bu bölümünde turizm ve ekonomik büyüme ile ilgili kavramlar açıklanmaktadır. Devamında ise ekonomik büyüme teorilerine yer verilmektedir.

1. TURİZM KAVRAMI

Turizm, ülkeler için sosyal ve ekonomik gelişmenin önemli faktörlerinden bir tanesi olarak sayılmaktadır. Bu nedenle turizm sektörünün iyi bir şekilde anlaşılması için bu bölümde turizm kavramları incelenmiştir.

1.1. Turizm Nedir?

Mevsimsel değişiklikler sebebiyle ortaya çıkan farklı doğa güzellikleri sonucunda insanların bu bölgeleri görme ve konaklama istekleri meydana gelmektedir. Modern çağda ulaşım, sanayi ve ticaretin de gelişmesiyle birlikte insanların geçici olarak bir yerden bir yere seyahat edip, oralarda konakladığı görülmektedir ve bu duruma “turizm” denilmektedir. Turizmin ilk tanımı 1905 yılında Guyer-Feuler tarafından; artan hava değişikliği ve dinlenme ihtiyacından doğan, doğa ve sanat güzelliklerini tanıma isteğiyle birlikte, gelişen ticaret ve sanayinin yanında kusursuzlaşan ulaşım olanaklarıyla birlikte ulusların ve toplumların birbirini tanıma isteğinin ortaya çıktığı modern bir olay şeklinde yapılmıştır (Kozak, 2012: 5).

Yapılan tanımlardan birisi de turizmin genel olarak sürekli yaşanan yer dışında tüketici olarak; tatil, dinlenme, eğlenme gibi ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla yapılan seyahat ve geçici konaklama hareketleri olduğu yönündedir (Yıldız, 2011: 55). Turizmin bilimsel olarak ilk tanımını, 1941 yılında Hunziker ve Krapf yapmıştır (Kozak, 2012: 6). Hunziker ve Krapf, geçici yer değiştirme, seyahat ve konaklama bölümlerini kapsayacak şekilde turizmi bilimsel yönden ele almışlardır. Yapılan seyahatlerin kalıcı olmaması yani temelli yerleşim olmaması ve ticaret amacıyla değil tamamen seyahat edecek olan kişinin sağlık, spor, eğlence, dini vb. sebeplerden dolayı yaptığı günü birlik yahut kısa süreli konaklamaları dahilinde olduğu görülmektedir (Radwan, 2020: 46-51).

Turist ise, bir yerden bir yere seyahat eden ya da turizm faaliyetini gerçekleştiren kişiye denilmektedir. Bu seyahatleri yaparken sürekli yerleşik konuma gelmemekte; sağlık, eğlence ve kültür başta olmak üzere çeşitli etkinlikler sebebi ile bir yerden bir yere giden kişi olarak kabul görmektedir. Turizm faaliyetini gerçekleştiren kişilerin de belli başlı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özellikler;

- Zamanı sınırlı olmalıdır.
- Sürekli yerleşmemelidir.
- Çalışma, eğitim vb. amaçlarla giderse turist olarak adlandırılmaktadır.
- Gününbirlik bir yerden bir yere gidilirse de turist sayılabilmektedir.

Bu şartları taşıyan herkes turist olarak kabul görmektedir (Yıldız, 2011: 55-56).

Dünya ekonomisinde hızla gelişen sektörlerden birisi olan turizmin ekonomik yönünü ilk kez 1910 yılında Herman Von Schullar ortaya koymuştur. Hermann Von Schullar'a göre turizmin ekonomik tanımı şöyledir: "Bir yerden başka yere geçici süreyle seyahat eden yabancılar vasıtasıyla ortaya çıkan olayın ekonomik yönünü ifade eden hareketler bütünüdür." (Kozak ve Kozak, 2004: 1). Turizm, coğrafi konumu ve doğal güzellikleri sebebiyle Türkiye'nin önemli gelir kaynaklarından biri sayılmaktadır.

Turizmin ekonomi açısından önemi çok geç görülmüştür. Ekonomik büyüme ya da ekonominin kalkınması meselelerinde turizm sektörü göz önüne alınmamakta, arka planda bırakılmaktadır. Fakat 1950 yılından itibaren başta gelişmiş ülkeler arasında gösterilen Batı ülkeleri olmak üzere dünya genelinde, turizm sektörünün ekonomideki yeri tartışılmaz en önemli sektörler arasında gösterilmektedir (Bahar, 2006: 137-138).

1.2. Turizm Göstergeleri

Dünya Turizm Örgütü (WTO) tarafından yapılan tanımlamaya göre sürdürülebilir turizm, gelecekteki fırsatları koruyup geliştirmeyi gözeterek, bugünkü turistlerin ve ev sahipliği yapan bölgelerin ihtiyaçlarını karşılama ilkesini benimsemektedir. Bu şekilde tüm kaynakların yönetimi, kültürel bütünlüğün, zorunlu ekolojik süreçlerin, biyolojik çeşitliliğin ve yaşam destek sistemlerinin devamlılığı sağlanırken, ekonomik, sosyal ve estetik gerekler karşılanacak şekilde sürdürülebilir turizm kavramı öne çıkarılmaktadır. Sürdürülebilir turizm için belirlenen gösterge

sistemlerinin kullanımıyla elde edilen bilgiler, turizm sektörünü ve problemlerini tespit etmek ve önlemek amacıyla kullanılmaktadır (Er, Şimşit ve Fırat, 2013: 7-8).

Dünya Turizm Örgütü tarafından yıllardır üzerinde çalışılan bir konu olan turizm göstergeleri için hala çalışmalar devam etmektedir. Fakat arz ve talep hususunda bazı alternatifler sunulmaktadır. Bu alternatifler arasında Dünya Turizm Örgütü (WTO) gibi uluslararası kuruluşlar tarafından geliştirilmeye çalışılan turizm sektörüne uygun olan gösterge sistemleri sayılmaktadır (Uğurlar, 2017: 126-128).

Sürdürülebilir turizm için önerilen göstergeler konu bazında şu şekilde sınıflandırılmaktadır;

- Ekonomik süreklilik,
- Yerel refah,
- İstihdam kalitesi,
- Sosyal eşitlik,
- Yerel kontrol,
- Ziyaretçi memnuniyeti,
- Toplumsal refah,
- Kültürel zenginlik,
- Fiziki bütünlük,
- Biyolojik çeşitlilik,
- Kaynak verimliliği,
- Çevresel saflık (Er, Şimşit ve Fırat, 2013: 8).

Gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdeki turizm yapılabilecek alanlarda sürdürülebilir turizmin devamlılığı için göstergelerinin saptanması gerekmektedir. Eğer göstergelerin saptanması doğru yapılırsa oluşacak olan sorunlar ortadan kaldırılmakta ve böylece öngörülen riskler engellenmektedir. Bunun için de göstergelerin o bölgeye/alana göre doğru, dikkatli bir seçiminin yapılması gerekmektedir. Eğer o alana veya ekosisteme göre seçilmezse verilerin doğru bilgi vermemesi olası bir durum

olabilmektedir. Bu sebeple sürdürülebilir turizm göstergelerinin seçimine yerel yönetimlerin, turizm yöneticilerinin veya turizmle ilgilenen bütün kuruluşların katılım sağlaması göstergelerin hem doğru hem de işe yarar olmasında büyük bir etki sağlamaktadır.

Turizmde önceden yaşanacak olan risklerin tespit edilmesi, sorunu en aza indirme veya tamamen ortadan kaldırma için göstergeler önemlidir. Bu göstergelerin turizmde sürdürülebilirlik için bazı faydaları vardır. Bu faydalar;

- Riski azaltma,
- Maliyeti azaltma,
- Plan yapabilme ve yürütebilme,
- Sürdürülebilir turizmin değerlendirilmesi,
- İyileşmeyi sağlamak amacıyla sürekli gözlemleyebilme,
- Güvenilir bilgi üretme,

şeklindedir. Özellikle güvenilir bilgi vermesi, sorunu doğru tespit edebilmek ve sorunu çözebilmek için çok daha fazla önem taşımaktadır. Riski ve maliyeti azaltmak için doğru bir planlama yapılmalı ve yürütülmelidir. Böylece ortaya çıkan sorun nedeniyle oluşan sıkıntılarda maddi veya manevi zarara göre daha az harcama yapılacağından göstergelerin maliyet azaltmada da etkisi olduğu söylenebilmektedir (Uğurlar ve Çelikbilek, 2018: 86-87).

1.3. Turizm Varlığını Oluşturan Ögeler

Turizmin varlığını oluşturan ögeler dört başlık altında incelenmektedir. Bunlar;

- Turist Akımını Çeken Öge,
- Turist Akımını Karşılaman Öge,
- Turist Akımını Alıkoyan Öge,
- Turist Akımını Taşıyan Öge (Turizm Mekanı) şeklindedir.

Turist akımını çeken öge, turizm bölgesine gelen turistlerin kapasitesinin fazla olduğu durumlarda yani turistleri karşılamaya mekanın imkanının yetmediği

durumlarda o bölgenin sahip olduğu tüm ihtiyaçlara denilmektedir. Yani o mekanda turistlerin ihtiyacı olan her şeyin orada bulunması ve bu ihtiyacın turist yoğunluğu fazla olduğu durumlarda da karşılanması anlamına gelmektedir (Gürkan, 1996: 112-113).

Turist akımını karşılayan ya da turist akımını kabul eden öge ise, turizm bölgesindekilerin gelen turistlere karşı olumsuz bir durum sergilememesi, turistlerin o bölgeye toplumsal yapı sebebiyle ayak uydurabilmesidir. Eğer olumlu bir toplumsal yapı değil de olumsuz toplumsal yapı ile karşılaşılırsa turizme ait kaynaklar da kullanılamamaktadır (Özdemir, 1992: 73).

Turist akımını alıkoyan öge ise, konaklama ile alakalıdır. Turistlerin geleceği bölgede konaklama alanlarının, buna ait tüm yatırımların yapılması ve o bölgede turistin durmasını sağlaması gerekmektedir. Turistin durduğu süre boyunca hem konaklama için yapacağı harcama hem o süre boyunca o bölgede yapacağı her türlü harcama ekonomiyi olumlu etkilemektedir (Eralp, 1983: 62).

2. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI

Çalışmanın bu bölümünde; ekonomik büyümenin tanımı, ekonomik büyümenin ölçülmesinde kullanılan kavramlar, ekonomik büyümeyi belirleyen faktörler gibi temel bilgiler açıklandıktan sonra ekonomik büyüme modelleri hakkında bilgi verilecektir.

2.1. Ekonomik Büyüme Tanımı

Ekonomide üretim hacminde bazı dönemlerde meydana gelen artışlar olarak tanımlanmaktadır (Özel, 2012: 64). Ekonomik büyüme kavramından söz edebilmek için reel GSYİH'nin belirli dönem aralığında sürekli artış göstermesi gerekmektedir. Nüfus artış oranından yüksek olan ekonomik büyüme de, kişi başına düşen geliri yükseltmektedir. Bu nedenle ülkelerin refah düzeyi artmakta ve sürdürülebilir bir ekonominin varlığından söz edilebilmektedir (Seyidoğlu, 2003: 97).

Başka bir ekonomik büyüme tanımı ise, üretimdeki faktörlerin birim başı potansiyel milli hâsılada yarattığı artış veya üretim faktörlerinin arzındaki artış şeklindedir (Turan, 2008: 11). Ancak, ekonomik büyümeden bahsedebilmek için reel GSYİH'de görülen bu artışın geçici olmaması, belirlenen dönem içerisinde sürekli

olması gerekmektedir. Bu sebeple ekonomik büyüme kavramı uzun dönemli dinamik bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Taban, 2016: 1).

2.2. Ekonomik Büyümenin Ölçülmesinde Kullanılan Kavramlar

Ülke ekonomilerindeki büyüme hesaplanırken birçok kavram kullanılmaktadır. Kişisel Gelir (KG), Harcanabilir Gelir (HG), Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH), Milli Gelir (MG), Gayrisafi Milli Hâsıla (GSMH) ve Safi Milli Hâsıla (SMH) en çok kullanılan kavramlardır. Bunlar;

- **Kişisel Gelir:** Belirli bir dönem içerisinde milli gelirden, sosyal güvenlik katkıları, kurumlar vergisi ve dağıtılmayan kurum karları çıkartılıp transfer ödemeleri ve kamu borçlanma faizlerinin eklenmesiyle elde edilmektedir. Dolayısıyla kişisel gelir, bireylerin belirli dönemlerde ellerine geçen ve harcamaya hazır olan gelirdir (Özçoban, 2019: 18).
- **Harcanabilir Gelir:** Kişisel gelirden, emlak vergisi, taşıt vergisi ve gelir vergisi gibi dolaysız vergilerin çıkarılmasıyla elde edilmektedir (Yiğitbaşı ve Atabey, 2001: 118). Elde edilen bu gelirin bir kısmı tüketim harcamalarına diğer kalan kısmı ise tasarrufa dahil edilmektedir.
- **Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla:** Ülke sınırları içerisinde belirli bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmetlerin fiyat cinsinden toplam değeri şeklinde tanımlanmaktadır. Gayrisafi yurtiçi hâsıla hesaplanırken dikkat edilmesi gereken nokta, nihai malların piyasa satış fiyatlarının dikkate alınmasıdır. Aksi takdirde bir hesaplama yapılırsa, çift sayım yapılmış olur ve gayrisafi yurtiçi hâsıla olduğundan büyük çıkar (Eğilmez, 2013: 14).
- **Milli Gelir:** Safi milli hâsıladan dolayı vergilerin çıkarılmasıyla elde edilen milli gelir, belirli bir dönemde üretilmiş olan tüm nihai mal ve hizmetlerin üretici fiyatları üzerinden net değeri şeklinde tanımlanmaktadır. Bir başka tanımlama ise, belirli bir dönemdeki mal ve hizmetlerin üretimi sonucunda elde edilen gelirler toplamı şeklindedir (Mucuk, 2015: 9-11).
- **Gayrisafi Milli Hâsıla:** Bir ekonomideki belli dönemlerde ülke vatandaşları tarafından gerek yurt içinde gerekse yurt dışında üretilen nihai malların piyasa değeri şeklinde tanımlanmaktadır (Ünsal, 2009: 52). Bu hasıla türü bir ülkenin

tüm vatandaşlarının faaliyetlerinin sonucunda ölçülmesinden dolayı milli ya da ulusal olarak adlandırılmaktadır (Alp, 2018: 35).

- **Safi Milli Hâsıla:** Bir ekonominin net üretim gücünü gösteren ve üretim süreci boyunca üretim teçhizatında ortaya çıkan aşınma ve yıpranma paylarının çıkarılmasıyla elde edilen gelir safi milli hâsılayı vermektedir (Bocutoğlu, 2009: 32).

2.3. Ekonomik Büyümeyi Belirleyen Faktörler

Çalışmanın bu kısmında ekonomik büyümeyi etkilen faktörlerden sermaye, doğal kaynak, işgücü ve teknolojik gelişme açıklanacaktır.

2.3.1. Sermaye

Sermaye kavramı, ekonomik büyümenin en önemli belirleyicilerinden biri sayılmaktadır. Bir ülkenin elinde bulundurduğu toplam üretim araçları şeklinde tanımlanmaktadır (Telek, 2013: 30). Sermaye kavramı, beşeri ve fiziki sermaye olarak iki başlık altında değerlendirilmektedir. Fiziki sermaye, üretim aşamasında emeğin verimliliğinde artışa neden olan yol, baraj, fabrika, donanım, tesis, araç gereçler olarak tanımlanmaktadır (Dinler, 1998: 17). Beşeri sermaye insan odaklı bir kavramdır. Bu sebeple beşeri sermaye, sağlık, eğitim, Ar-GE harcamaları, üretimde yenilenme ve verimlilik artışını sağlayan insana yapılmış bir yatırım olarak tanımlanmaktadır (Taban ve diğerleri, 2013: 30).

Üretim faktörleri içerisinde oldukça büyük bir öneme sahip olan sermaye, son yıllara kadar sadece fiziki sermayeyi tanımlamak için kullanılıyordu. Ancak toplumsal ve bireysel özelliklerin üretime sağladıkları faydaların gittikçe artması, sermaye kavramının yeniden tanımlanması gerektiğini düşündürmüştür. Yeni görüşlere göre sermaye, üretime olumlu katkı sağlayan, maddi veya maddi olmayan her türlü iktisadi değerler olarak tanımlanmaktadır (Karagül, 2003: 83).

2.3.2. Doğal Kaynak

Doğal kaynaklar, insan ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılabilen ve doğal yollarla elde edilen kaynakların tümüdür. Doğal bitki örtüsü, sular (akarsu, deniz ve göller), madenler, topraklar ve doğal hayvan toplulukları doğal kaynaklar olarak ifade

edilmektedir. Bununla birlikte güneş, yağış ve rüzgârlar da doğal kaynaklar içerisinde yer almaktadır (Başol, Çelik ve Durman, 2005: 63).

Bir ülkenin doğal kaynaklar tarafından zengin olması, ülke ekonomisine önemli ayrıcalıklar sağlamaktadır. Fakat ülke ekonomilerinin büyümesi için sadece doğal kaynaklar bakımından zengin olması yeterli değildir. Aynı zamanda, doğal kaynaklar açısından zengin olan ülkeler, diğer ülkelere göre yabancı sermayeyi ülkelere daha kolay çekmekte ve tasarruf yetersizliklerini gidermelerine yardımcı olmaktadır (Ağayev ve Yamak, 2009: 184).

2.3.3. İş gücü

Ekonomik büyümeyi etkileyen faktörlerden biri de iş gücü kavramıdır. Emek faktörü, üretim gücüne yönelik kas gücü veya fikri güce dayalı çabaların toplamı olarak ifade edilmektedir. Toplam emek miktarı, 15-64 yaş aralığındaki aktif nüfusun hesaplanmasının ardından, bu nüfus içerisindeki öğrenim, hastalık, askerlik gibi sebeplerle çalışamayacak statüde olan kişilerin çıkarılmasıyla bulunmaktadır (Pekin, 1995: 19).

Nüfustaki artışa bağlı olarak, işgücü oranında yaşanan bir artış, ekonomik büyümeyi olumlu şekilde etkileyebilmektedir. Ancak burada işgücüne katılan nüfusun verim düzeyi, bağımlı nüfusun oranı ve nüfusun her kesiminin işgücüne katılmaması da oldukça önemlidir. Bu sebeple nüfus artışı, bazı gelişmekte olan ülke ekonomilerini olumsuz etkileyebilmektedir (Telek, 2013: 29).

2.3.4. Teknolojik Gelişme

Teknoloji, üretim sürecinde gerekli olan makineler, aletler, bilimsel bilgi, işletim bilgisi, eğitim, yönetim organizasyonu, pazarlama, satış sonrası servis bilgileri ve deneyimlerin tümü şeklinde tanımlanmaktadır (Alp, 2018: 33). Teknolojik gelişme ise, mevcut üretim tekniklerinde yaşanan gelişme ve ilerleme, yeni ve farklı özelliklere sahip ürünler üretilmesi veya mevcut üretim yöntemlerinin geliştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Telek, 2013: 31).

Teknolojik gelişmeler, ülke ekonomilerinin büyümesi ve sürekliliği açısından önemli bir belirleyicidir. Yenilikle sonuçlanan teknolojik gelişmeler, ülkenin kişi başına reel gelir ve kişi başına sermaye düzeylerini yükselterek gelişmişlik ve büyüme

seviyelerini belirlemektedir. Dolayısıyla teknolojideki ilerlemeleri yakalamak ve teknoloji üretir duruma gelmek, ekonomide sahip olunan kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlamaktadır (Alp, 2018: 33).

2.4. Ekonomik Büyüme Teorileri

Ekonomik büyüme teorileri, klasik büyüme modelleri, içsel büyüme teorileri ve dışsal büyüme teorileri olarak üç gruba ayrılmaktadır. Bu başlıkta ilk önce klasik büyüme modelleri içerisinde bulunan A.Smith modeli ve devamında T. Malthus, D. Ricardo, K. Marx, J.A. Schumpeter'in ekonomik büyüme modelleri açıklanmıştır. Dışsal büyüme teorileri; Harrod-Domar büyüme modeli ve Neo-Klasik büyüme modeli incelenmiştir. İçsel büyüme teorileri olarak, Ak modeli, Arrow-Romer modeli, Lucas modeli, Ar-Ge modeli ve Kamu politikası modelleri sunulmuştur.

2.4.1. Klasik büyüme modelleri

Ekonomik büyüme teorileri, 1776 yılında Adam Smith'in "Ulusların Zenginliğinin Nedenleri ve Doğası Üzerine Bir İnceleme" adlı kitabı ile başlamıştır. Bu görüş içerisinde başta Adam Smith olmak üzere, David Ricardo, Thomas Robert Malthus ve Karl Marx gibi iktisatçılar; ekonomik büyümenin modellenmesinde ilk adımı atmış olan iktisatçılardır (Acar, 2002: 52).

Arz yanlı bakış açısını yansıtan Klasik görüş, ekonomik büyümenin, emek, sermaye ve doğal kaynakların, yani üretim faktörlerinin artmasıyla gerçekleştiğini savunmaktadır (Çetinkaya, 2014: 21). Klasik görüş aynı zamanda ekonomik büyümenin kaynağını, yatırım tasarruf eşitliğinden hareketle, karlara bağlı olan yatırımlar olarak kabul etmiştir. Bu bağlamda, tasarruflarda yaşanan bir birimlik artış yatırımları da artırmakta ve böylece büyüme hızını da artırabilmektedir (Yılmaz, 2005: 65).

Klasik iktisatçılar ekonominin çeşitli sektörleri arasında oluşan nedensellik ilişkisine dikkat çekmişlerdir. Bu ilişkinin ekonomik büyüme üzerinde oluşturduğu etkileri açıklamaya çalışmışlardır. Klasikler, bir ülkenin milli gelirinin sanayi, tarım ve ticaret sektörlerinde yapılan faaliyetler neticesinde elde edilen rantlar, ücretler ve karlardan oluştuğunu ifade etmektedirler. Bu doğrultuda ekonomik büyüme sürecini analiz edip bu süreci hızlandırabilecek politikalar geliştirmişlerdir (Gupta, 2009: 2).

Klasik iktisatçılardan Adam Smith, ekonomik büyümeyi iş bölümü, uzmanlaşma ve sermaye birikimi olmak üzere, üç önemli faktör ile açıklamaktadır. Smith'e göre iş bölümünün artması hem emeğin verimliliğinin artmasına hem de iş gücündeki üretimin artmasına sebep olmaktadır. Ayrıca ülkelerin büyüme hacmi, ülkenin sermaye stoğuna ve ülkedeki iş gücünün artırılmasına bağlı olduğunu savunmaktadır. Smith bunlara ek olarak, serbest ticaret politikası ve liberalizm gibi unsurların da büyümeyi artırdığını savunmaktadır (Önal, 2009: 10).

Robert Thomas Malthus, ekonomik büyüme ile nüfus artışı arasındaki ilişkiyi açıklamıştır. Yani, ülkede nüfus artış oranı hızlı bir şekilde gerçekleşirse kişi başına düşen gelir azalır. Gelirin azalması ise tasarrufları, akabinde de ekonomik büyüme hızını azaltır. Nüfus artış hızı ile kişisel gelir arasında doğru orantı olduğundan dolayı kişisel gelirin azalması, nüfus artış oranında da bir azalma yaratacaktır (Berber, 2011: 63). Malthus'un modelinde iki tane temel unsur bulunmaktadır. Bunlardan ilki, üretim faktörlerinden biri olan toprağın arzının sabit olması ve bundan dolayı azalan verime sahip olmasıdır. İkincisi ise, bireylerin hayat standardının yüksek olmasının nüfus artış oranı üzerinde pozitif bir etkiye sebep olmasıdır (Deliktaş, 2001: 2-3).

David Ricardo'nun büyüme modeline göre, gelirin, ücret, rant ve kâr şeklinde dağılımını gösteren fonksiyonel gelir dağılımı, azalan verimler ve işçi sınıfı, kapitalist ve toprak sahipleri arasında gerçekleşen gelir bölüşümü üzerine kurulmuştur. Bu büyüme modeli, azalan verimler kanunu üzerine inşa edilmiştir. Yaratılan gelir, toprak sahiplerine rant, işçilere ücret, kapitalist girişimcilere kar biçiminde fonksiyonel olarak dağıtılmıştır (Ünsal, 2007: 60).

Karl Marx'a göre, kapitalist sistem içerisinde yer alan çelişkilerin ekonomik büyümeyi artıracığını, ancak çelişkilerin gittikçe artmasının sistemin çökmesine neden olacağını savunmuştur (Acar, 1994: 30). Marksist büyüme kuramı, kâr oranı, artı değer ve sermayenin organik bileşimi olmak üzere üç kavram üzerinde durmaktadır. Buna göre, kâr oranı ile artı değer aynı yönlü bir ilişki gösterirken, sermayenin organik bileşimi ters yönlü bir ilişki göstermektedir. Bu bağlamda, yüksek bir kâr oranı için iş gücü verimliliğinin artması gerekmektedir (Berber, 2011: 66).

Joseph Schumpeter ekonomik büyümeyi, eğitim, sağlık, refah, servet ve nüfusta oluşan yapısal ve kültürel değişimleri ele alarak nitel faktörlerle ilişkilendirmektedir. Bu nedenle ekonomik büyüme ile ekonomik gelişme kavramlarının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Tezel, 2000: 18-19; Sarıtaş, 2017: 46). Schumpeter'e göre, ekonomi başlangıçta durgun bir yapıdadır. Faiz veya kârın düşük seviyede olduğu bu aşamada ekonominin yeniden hareketlenmesi için girişimci, yeni ve farklı ürün teknikleri bulmaktadır. Böylece bir etki tepki meydana gelerek ekonominin diğer kesimlerine de yansımaktadır. Bu etkinin sonucunda ise firmalar büyümekte, sermayedar sayıları artmakta ve mülkiyetleri tabana yayılmaya başlamaktadır (Acar, 2002: 76-77).

2.4.2. Dışsal büyüme teorileri

Dışsal büyüme teorileri, Harrod-Domar Büyüme Modeli ve Neo-Klasik (Solow) Büyüme Teorisi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Harrod-Domar modeli, Roy F. Harrod (1939) ve Evsey D. Domar (1946) tarafından yapılan iki farklı çalışmaya dayanmaktadır. Yapılan iki farklı çalışmanın benzerliklerinin farklılıklarından çok daha fazla olmasından dolayı model Harrod-Domar Modeli olarak anılmaktadır. Harrod-Domar modelinde, dengeli bir ekonomik büyüme oranının sağlanması için piyasada üretilen mal ve hizmetlerin talep ve arz fazlası yaratmadan emilmesi gerekmektedir (Biber, 2010: 2).

Harrod-Domar, Keynes'in yatırımların gelir düzeyini artırıcı etkisi olduğu görüşüne ek olarak, yatırımların kapasite artırıcı etkisinin de olduğu görüşünü savunmuştur (Hiç, 1994: 72). Bu büyüme modelinde, ekonomide gerçekleştirilen yatırım harcamaları üretim artışına sebep olurken, üretimin fazla gerçekleştirilmesiyle birlikte gelir düzeyini artıracak ve gelir etkisi meydana getirecektir. Bu etkiyle birlikte ekonomide talep artışı sağlanacaktır (Berber, 2006: 110).

Neoklasik (Solow) Büyüme Teorisi'nde, tam rekabet koşulları altında, çıktı düzeyinin sermaye ve emek girdisi tarafından belirlendiği, azalan verimler ve ölçeğe göre sabit getirinin olduğu varsayılmaktadır (Özdemir, 2002: 2).

Neoklasik Büyüme Teorisine göre, azalan verimler kanunu işlediğinden model durağan hale geldiğinde, ekonomik büyümeyi belirleyen temel unsur nüfus artış hızı ve

teknolojik gelişmelerdir. Göreceli olarak daha çok tasarruf eden bir ülke, daha az tasarrufta bulunan ülkeye göre durağan durumda daha sermaye yoğun olacaktır. Ancak durağan durumda tasarruf oranındaki artış, ekonomik büyüme hızına etki etmemektedir. Uzun dönemde ekonomik büyümenin dışsal teknolojik gelişmeler tarafından belirlenmesi, uzun dönemde ülkelerin gelir seviyesinin birbirine yaklaşacağı anlamına gelmektedir (Kar, 2003: 148). Teknolojik gelişmeyi önemsedikleri halde model içerisinde açıklayamamaları ve gerçek hayatla bağdaşmayan varsayımları nedeniyle Neoklasik model, içsel büyüme kuramlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

2.4.3. İçsel büyüme teorileri

İçsel büyüme kuramı temel olarak beşeri sermaye, bilgi birikimi, kamu harcamaları ve araştırma-geliştirme gibi çeşitli faktörleri model içerisine dahil ederek daha önceki kuramlarda dikkate alınmayan unsurlara yer vermektedir. Bu bağlamda içsel büyüme kuramı, büyüme üzerinde etki yaratan etkenleri, kendiliğinden beslenen süreçler olarak tanımlamaktadır (Taban, 2014: 167).

İçsel büyüme kuramı; Ak modeli, Arrow-Romer modeli, Lucas modeli, Ar-Ge modeli ve Kamu politikası olmak üzere beş modelden oluşmaktadır.

AK modeli, sermaye birikimi artarken sermayenin getirisinin azalmayacağı varsayımı üzerine kurulmuştur (Rebelo, 1991: 500). AK modelinin en önemli özelliklerinden biri; sermaye stokunda yaşanan artışların sermaye getirisini de artıracığı varsayımına dayanmaktadır.

Arrow-Romer modelinde, bilgi birikiminin önemli olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca üretim ve yatırım sürecinde, bilginin üretildiğini, üretilen bu bilginin üretim aşamasında bedava girdi olarak kullanıldığını ve bunun sonucunda yapılan yeni üretimin çok daha az maliyete katlanılarak gerçekleştiğini savunmaktadır. Romer, üretilen bu bilginin ekonomide zamanla yayıldığını ve diğer firmalara da ulaştığını beyan etmektedir. Bu durum ise diğer firmaların üretim olanakları eğrisinde pozitif bir etki meydana getirmektedir (Romer, 1986: 1002-1037).

Lucas modelinde, eğitim sektöründe harcanılan zamanın fırsat maliyetinin, beşeri sermayeye yapılan yatırımlar olduğu varsayımında bulunmaktadır. Bunun sebebi ise, beşeri sermayenin ortaya çıkışı, ilk aşamada eğitim daha sonraki aşamada ise

Çalışma hayatında yaparak öğrenme metodunun etkisiyle oluşmasından kaynaklanmaktadır (Kar ve Ağır, 2006: 58). Lucas, ekonomik büyümenin sağlanmasında beşeri sermayenin aracılık ettiği ve teknoloji ile birlikte mümkün olabileceği görüşündedir. Yani, teknolojinin kullanıldığı alanlarda iş gücü verimliliği artarak ekonomik büyümenin motoru haline gelmektedir.

Ar-GE modeline göre, teknolojik gelişmenin, üretim sektöründen ayrı bir Ar-GE sektörü tarafından üretildiği ve büyümenin temel kaynağı olduğu kabul edilmektedir (nsal, 2009: 251). Yenilik temelli bir model olarak adlandırılan Ar-GE modelinde büyümeyi sağlayan iki etkiden söz edilmektedir. İlk olarak, yeni bilimsel bulguların araştırmacı veya üreticiler tarafından bir bedel ödmeden elde edilerek dışsallık meydana getirmesi, ekonomide verimlilik artışını oluşturacaktır. İkinci olarak ise, yeni buluşlar üretim artmasına katkı sağlayacaktır (Berber, 2006: 181).

Kamu politikası modeli, beşeri ve fiziki sermayenin devlet ve şirket politikalarının vergi ve sübvansiyonlar gibi ekonomik teşvikler ile değişimini, Ar-GE ve eğitime yapılan yatırımların etkilerini incelemekte, bu sayede teknolojiye ortaya çıkan değişikliklerin ekonomik büyümeyi ne şekilde etkileyeceğini belirlemeye çalışmaktadır (Han ve Kaya, 2004: 305).

2.5. Ekonomik Faaliyetler

İnsanoğlu günümüze gelene kadar tüm insanları etkileyen belli başlı olaylar yaşayarak ağ atlamıştır. İnsanlığın gelişmeye başlamasıyla birlikte ihtiyaçları artmış ve insanoğlu yeni keşifler yaparak, yeni yaşanacak yerler bulmaya çalışmıştır. Hayatta kalma çabalarından başlayarak, eğlence, kültür ve her anlamda açlıklarını giderecek ihtiyaçları olmuştur. Bu sebeple de ekonomik faaliyetlerinde farklılıklar görülmektedir. Paleolitik ağ'dan başlayarak Bilgi ağı'na kadar farklı ekonomik faaliyetlerinin olduğu söylenebilmektedir. Ekonomik faaliyetler; kültürel, coğrafi koşullara ve insanların ihtiyaçlarına göre farklı değişiklikler gösterebilmektedir (Melvin, 1995: 481).

Hemen hemen her alanda etkili olan Sanayi Devrimi ekonomik faaliyetler üzerinde etkili olmaktadır. Sanayi Devrimi ile birlikte ekonomik faaliyet kollarında artışlar olmuş ve bununla birlikte de üretim faaliyetlerinin fazlaľařtıđı görülmüştür. Bunun sonucunda ekonomik faaliyetlerin belirli bir sınıflandırmaya gitmesi önem

taşımaktadır. Bu sınıflandırma içinde hammaddeye ihtiyaç duyulan tarım sektörü, işlenilen hammaddeden üretilen sanayi sektörü ve hem tarım hem de sanayi sektörüne destek veren hizmet sektörü vardır.

Ekonomik faaliyetler beş grupta sınıflandırılmaktadır;

- Birincil (Primer) Ekonomik Faaliyetler,
- İkincil (Sekonder) Ekonomik Faaliyetler,
- Üçüncül (Tersiyer- Hizmet) Ekonomik Faaliyetler,
- Dördüncül (Kuaterner) Ekonomik Faaliyetler,
- Beşincil (Kuiner) Ekonomik Faaliyetler (Tümertekin ve Özgüç, 2005: 109).

Bu sınıflandırmayı yaparken hizmetlerin çeşitliliği, teknolojinin ve üretimin ilerlemesi vb. sebepler göz önüne alınmaktadır. Fakat çoğunluğun kabul gördüğü sınıflandırma üçe ayrılmaktadır. Buna göre;

- Birincil Ekonomik Faaliyetler,
- İkincil Ekonomik Faaliyetler,
- Üçüncül Ekonomik Faaliyetler şeklindedir.

Birincil Ekonomik Faaliyetler; tarım, hayvancılık, avcılık ve toplayıcılığı içinde barındırdığı doğada var olan malların üretimine dayanan faaliyetleri oluşturmaktadır. İkincil ekonomik faaliyetler ise birincil ekonomik faaliyetlerdeki ham maddelerin işlenilerek ürüne dönüştürülmesidir. Ve ikincil ekonomik faaliyetler üç farklı tipten oluşmaktadır. Bunlar ise;

- Ev tipi üretim (ham madde el emeğiyle ürün haline gelir),
- Atölye tipi üretim (belirli düzende makinelere yerleştirmeye ürün haline gelir),
- Sanayi tipi üretim (ham maddenin makine tarafından işlenmesiyle ürün haline gelir) şeklindedir (Dirlik, 2016: 15).

Üçüncül ekonomik faaliyetler için eğitim, sağlık, ulaşım, ticaret, bankacılık, pazarlama, güvenlik, sigortacılık ve en önemlisi de turizm sektörünün sağladığı faaliyetler sayılmaktadır. Daha çok hizmet faaliyetleri olarak da bilinmektedirler. Dördüncül ve beşincil ekonomik faaliyetler ise teknolojinin gelişmesiyle önem kazanan ve oluşan bir faaliyet çeşididir. Burada bilgi işlenmektedir (Tümerterkin ve Özgüç, 2005: 110).

3. TURİZMİN EKONOMİYE KATKISI

Turizmin ekonomik büyümeye katkısı hizmet sektöründe yer almakta ve başta istihdam alanı açmak olmak üzere, üretimi ve yatırımı artırması, döviz hareketlerine canlılık sağlaması gibi ekonomik etkileri olmaktadır. Ülkeye gelen yabancıların konaklamalarından başlayarak yeme-içme, sağlık, ulaşım, giyim-kuşam, hediyelik eşya vb. her türlü harcamaları ülkeye döviz girişini artırmaktadır. Böylece döviz girişindeki hareketlilik ve artışlar ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Sadece ekonomik büyümede değil, aynı zamanda ihracat etkisi de yarattığı için dış borçların ödenmesi konusunda da olumlu katkıda bulunmaktadır. Ekonomik büyüme açısından turizmin her ne kadar olumlu yanları fazla olsa dahi bazı olumsuz koşullarla da karşılaşmaktadır. Bir ülkede görülen terör olayları, salgın hastalıklar, ülkenin içinde bulunduğu krizler, darbeler, deprem veya sel gibi her türlü doğal afet vb. sebeplerden ötürü ekonomik büyümeyi olumsuz anlamda etkileyecek durumlara neden olmaktadır (Arabacı, 2018: 104-109).

Türkiye de dahil olmak üzere dünyanın her yerinde milli hasıla içerisinde önemli değerlerden biri turizmdir. Bu nedenle tüm dünyanın üzerinde durduğu önemli bir gelir kaynağıdır. Bölgede bulunan müzeler, arkeolojik eserler, deniz, kaplıca, orman, akarsu, şelale gibi doğal güzellikler turizm açısından önemli yerler olarak sayılmaktadır. Bu bölgelerin çektiği turistlerle birlikte o ülkenin ekonomisinde kalkınma sağlamaktadır (Lambert, Boukas ve Yeralia, 2014: 566).

Turizm ekonomi alanında gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde özellikle iki sebeple önemlidir. Birincisi, turizmin ihracat yapmış kadar ülkeye döviz kazandırma etkisi bulunmaktadır. İkincisi ise, gelişmekte olan ülkelerin sorunlarından birisi işsizliktir. Turizm insanlara istihdam alanı yaratmaktadır. Özellikle turizm yapılan

bölgedeki halkın kadınlarının ve gençlerinin çalışmasına imkan sağladığı için, turizmin gelişmesi; işsizliğin azalmasına, ekonomik gelirin artmasına ve böylece ülkedeki refah seviyesinin de yükselmesine olanak sağlayabilmektedir.

Turizmin ekonomiye olumlu ve olumsuz etkileri vardır. Turizmin ekonomiye olumlu etkileri arasında;

- Ödemeler dengesi üzerine etkisi,
- Gelir yaratıcı etkisi,
- Altyapı ve üstyapının geliştirilmesi etkisi,
- Diğer ekonomik sektörlere etkisi,
- İstihdam yaratıcı etkisi,
- Bölgelerarası ekonomik dengesizliğin ortadan kaldırılması etkisi, sayılabilir (Kozak, 2012: 91).

Literatürde her ne kadar turizmin olumlu etkileri üzerinde durulsa dahi, turizmin olumsuz etkileri de vardır. Olumsuz etkileri arasında şunlar gösterilmektedir;

- Turistik tesislerde kullanmak için ithal edilen inşaat malzemeleri, turizm sektöründe çalışan yabancı personelin ücret ödemeleri ve yurt dışında turizm için yapılan yatırımlarda turizmin etkisiyle ithalata bağımlı bir ekonomi ortaya çıkabilmektedir,
- Turistler yüksek fiyattan satılan mal ve hizmetlere daha fazla ödeme yapmakta ve bu durumda ülke enflasyonunu artırabilmektedir,
- Ülkenin turizm sektörüne yapmış olduğu yatırımlar sonucunda sağlanan gelirin, bu yatırımların farklı sektörlere yapılması ile kazanılan gelirle karşılaştırılması sonucunda turizmde fırsat maliyeti etkisi yaratabilmektedir,
- Turizm sektöründe kullanılan kaynakların yurt dışından ithalat yoluyla temini sağlanmaktadır. Dışarıdan alınan kaynaklar da ülkelerin dış ülkelere olan bağımlılığını artırmaktadır. Ekonomik gelişme açısından

turizm sektöründe çok fazla bağımlı olmak bazı riskleri de beraberinde getirebilmektedir (Kozak ve Bahar, 2013: 182-186).

Gelişmekte olan ya da gelişmiş ülkelerin ekonomisinde turizm gelirlerinin dış ödemeler dengesi üzerinde etkisinden söz edilmektedir. Turizmin ekonomi açısından önemine bakıldığında, döviz gelirleri başta olmak üzere ülkeye gelen turistlerin yaptığı harcamalar sayılmaktadır (Akova, 2021: 11).

Turizm ile ekonomi arasındaki ilişki değerlendirildiğinde ele alınması gereken önemli bir kavram turistik tüketim kavramıdır. Turistik tüketim, boş bir zaman ve yeterli miktarda satın alma gücü varsa uygun bir zamanda turistik mallardan veya hizmetlerden faydalanan kişilerin tüketimini ifade etmektedir (Olalı ve Timur, 1988). Turistik tüketim hem ekonomiden hem de psikolojiden etkilenmektedir.

3.1. Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkisi

Herhangi bir ülkenin bir yılda dış ülkeye yaptığı ödemeler ile dış ülkelere o ülkeye yapılan ödemeleri ifade eden hesap ödemeler dengesidir (Seyidoğlu, 1999: 382).

Ülkelerin kalkınıp, dış borçlardan kurtulabilmelerinin yolu ihracat miktarını artırmalarına bağlıdır. Çünkü ihracat arttıkça döviz miktarı artacaktır ve böylece borçlar rahat bir şekilde ödenebilecektir. Turizm sayesinde ülkelere gelen turistlerin yaptığı harcamalar ekonomik anlamda ihracatın bir benzeri olarak düşünülebilir. Turizm, mal ve hizmet ihracatlarının gibi bir ihracat türü olmasa da ekonomik etkiler bakımından etkileri benzerdir. Turistler bu unsurları görmek için ülkeye gelip, birtakım harcamalarda bulunmaktadırlar. Böylece döviz miktarında artış olmakta ve ihracat yapılmış gibi bir etki ortaya çıkmaktadır. Normal şartlarda bir ürün ihraç edilirken gümrüğe takılmakta ve bir takım maddi kayıplar yaşanmaktadır. Fakat turistler tarafından kazanılan gelirlerde gümrük vb. sıkıntılar olmadığı için ülkenin ekstra katlanacağı bir gider olmamaktadır. Bu durumda ihracattan farklı olarak turizmin döviz kazanma konusunda ülkeye bir artışı olduğu söylenebilmektedir. Turist gönderen ülkede döviz talebi, turisti kabul eden ülkede ise döviz arzını artırıcı rol oynaması bakımından ödemeler dengesi üzerinde etkisi görülmektedir (Kar, Zorkirişçi ve Yıldırım, 2004: 87-112).

Uluslararası turizmle birlikte elde edilen döviz gelirleri, döviz arzı ve döviz talebini etkilemektedir. Bu etkiyle birlikte, turist kabul eden ülke döviz arzını, turist çıkan ülke ise döviz talebini artırmaktadır. Sonuç olarak turizmin ödemeler dengesi üzerindeki etkisi ortaya çıkmaktadır (Şahin, 1990: 37). Ülkenin turizm sektörüne yaptığı harcamalar ile elinden çıkan döviz giderleri, turizmle birlikte kazanmış olduğu döviz gelirlerinden daha çok ise, turizm ödemeler bilançosu üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmektedir. Tam tersi durum söz konusu ise, ülkenin turizm için yapmış olduğu harcamalar ile elinden çıkan döviz giderleri, turizmle birlikte kazandığı döviz gelirlerinden daha az ise, turizmin ödemeler bilançosu üzerinde olumlu etkileri görülmektedir. Turizmin ödemeler dengesinde olumlu sonuçlar meydana getirebilmesi için turizmden kazanılan döviz gelirinin, döviz kaybından daha çok olması gerekmektedir (Bahar ve Kozak, 2015: 158).

Turizm her ne kadar doğrudan ihracat sayılmasa da ihracata sebep olabilecek unsurlara fayda sağlamaktadır. Mesela turistlerin ziyaret ettikleri ülkelerde yaptıkları harcamalar ekonomide “ek ihracat” olarak isimlendirilmektedir.

Turizmin ödemeler dengesi üzerindeki açıkları kapatması konusunda dikkat edilmesi gereken bazı noktalar bulunmaktadır. Bunlar:

- Döviz giderleri, döviz gelirinden az olmalıdır,
- Turizm sektöründen kazanılan döviz geliri farklı sektörlerden kazanılan gelirden yüksek olmalıdır,
- Turizm yatırımları esnasında oluşabilecek sızıntılar dikkate alınmalıdır,
- Yabancı sermayeye ülkede turizm faaliyetlerini gerçekleştirmek için, belli vergi ve gümrük kolaylıkları sağlanarak ülke tercih edilebilir bir konuma getirilmelidir (Akova, 2021: 123-125).

3.2. Gelir Etkisi

Turizm üzerine yapılan her türlü harcama hem turizm sektörünü hem de diğer sektörleri etkilemektedir. Ülkeye gelen turistlerin yaptıkları harcamalar gelir etkisi yaratmakta ve bu harcamalar hem turizm bölgesinde hem de ülke ekonomisinde gelir oluşumuna katkı sağlamaktadır (Öztaş, 2002: 61-62).

Mesela yoğun turist alan bir bölgeye yapılacak olan yeni bir işletme hem ülkeyi kalkındıracak hem de o bölgenin yeni bir gelir kazanmasına sebep olacaktır. Çünkü gelen turistler sadece konaklama ve yeme-içme sektörüne katkı sağlamamaktadır. Yapacağı alışveriş, gezeceği müzeler, tiyatrolar, kullanacağı ulaşım araçları başta olmak üzere, yararlanabileceği sağlık sektörü dahil birçok sektörde para harcayacak ve turizm gelirleri oluşacaktır (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008: 354).

Gelişmekte olan ülkelerin turizmi ekonomik kalkınma aracı olarak kullanmak istemelerinin nedeni, turizmin görünmeyen ihracat olarak söz konusu ülkeler için önemli miktarda gelir yaratması olduğu söylenmektedir (Unur, 2000: 2).

Turizm sektörünün günümüzde gelir kaynağı olarak kabul edilmesi birçok ülke tarafından onaylanmıştır. Ayrıca turizm sadece kendi başına bir gelir kaynağı değil, etkilediği sektörlerde de ek gelir kaynağı oluşturmaktadır. Birçok ülke ek gelir kaynakları sayesinde de turist ziyaretçi sayısı az olsa dahi yüksek kar marjları elde edebilmektedir. Turizm yatırımları aracılığıyla kar elde eden bazı sektörler aşağıda yer almaktadır (İçöz, 2005: 272).

- Turizm planlaması bünyesinde çalışan tüm ilgililer,
- Turizmin gerçekleştiği bölgedeki arazilerin sahipleri,
- Turizm sektörü yatırımında görev alan personel,
- İnşaat malzemeleri konusunda üretici ve satıcı olanlar,
- Yerel yönetimler ile kamu kurumları,
- Hizmetin sağlanmasına faydalı olanlar.

Turizmden gelir kaynağı sağlayan kesimler, tekrardan harcama yaparak ek gelir kaynağı da oluşturmaktadırlar.

Gelişen turizm sektörüyle birlikte o bölgedeki ikamet eden halk, yaşadıkları evleri gelen turistlere kiralayarak bir gelir elde etmektedir. Böylece hanehalkı ve turistlerin aynı evde birlikte yaşamaları sosyo-ekonomik kalkınmayı pozitif yönlü etkileyerek katkı sağlamaktadır. Bu sayede oluşan sosyo-ekonomik yapı değişikliği, çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmada toplumlar için önem arz etmektedir (Çeken, 2008: 301-302).

Bir lke ekonomisine turizm faaliyetleri sonucu giren gelir, ülke içerisinde elden ele dolaşarak diğerk kesimlerin de gelirini oluşturmaktadır. Bunun sonucu olarak elde edilen toplam gelir başlangıçta ülke ekonomisine giren gelire oranlanmakta ve turizm çarpanı katsayısı elde edilmektedir (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008: 354).

Turizm gelirlerinin, ithalat harcamaları gibi nedenlerden dolayı gelirin bir bölümünün ekonomiye fayda sağlamaması (sızıntı), bu bölümünün değerlendirmeye tabi tutulmamasına sebep olmaktadır. Turistler seyahat ettikleri ülkede parayı harcamakta, ancak bu harcamalar ithal edilen ürün ve hizmetler karşılığında tekrar dışarıya gitmektedir (Rajendran ve Mitchell, 2007: 224).

Turizm gelirleri 3 başlık altında sınıflandırılmaktadır. Bunlar;

- Turistlerin direkt yaptığı harcamalardan oluşan gelir,
- Turistik yatırımların etkisinden oluşan gelir,
- Turistlerin yaptığı harcamaların sonucuna bağlı olarak işletmeler arasında yapılan harcamalardan elde edilen gelir şeklinde dir (Korkmaz, 1990: 398).

Turistlerin direkt yaptığı harcamalardan oluşan gelir; ekonomide dolaylı gelir kavramı olarak geçmektedir. Bu kavram ise personele ödenen maaş, yapılan mal ve hizmet alımları için kullanılmaktadır. Böylece ekonomide genel olarak üretilen malların miktarı artarken, artan turistik talep sonucu malların fiyatları da yükselmektedir. Bu sayede ekonominin canlanmasına sebep olmaktadır ve turizm gelirlerinin neden olduğu ikinci derecede etkiler olarak tanımlanmaktadır (Akova, 2021: 126-127).

Turizm için yapılan yatırımlar ekonomide geliri arttırıcı bir etkiye sebep olmaktadır. Turistik hizmetlerin ekonomide kazandırdığı katma değer diğerk hizmetlere göre daha fazladır. Katma değer hesaplanırken turistlerin yaptığı harcamalar dikkate alınmaktadır. Türkiye için yapılan katma değer açısından araştırmalarda turistlerin en fazla harcamayı yeme-içmede yaptığı ispatlanmıştır (Akova, 2021: 128).

3.3. İstihdama Etkisi

Ekonomi biliminde istihdam kelimesi geniş anlamda, ekonomideki üretim faktörlerinin tamamının kullanımıyla ilgilidir. Eğer tamamı kullanılıyorsa “tam istihdam

milli gelir düzeyi”, birkaç tanesi kullanılıyorsa “eksik istihdam milli gelir düzeyi” denilmektedir. Dar anlamda istihdam kelimesinin karşılığı ise emeğin üretime katılması şeklindedir (Erdoğan, 2006: 30-32).

Turistlerin yapacakları harcamalar turizm bölgesinde tüketilen alanlarda istihdama sebep olmaktadır. Bu durum doğrudan ya da dolaylı olarak ortaya çıkmakta ve ülkenin genel olarak istihdam durumunun etkilenmesine sebep olmaktadır. Emek-yoğun üretim tekniği ile ilişkisi olduğu ve buna bağlı bir etmen olduğu içinde istihdamı sağlamaktadır (Çımat ve Bahar, 2003: 14).

Turizm sektörü için emek-yoğun bir sektör olduğundan, istihdam olanağı açısından önemli olmakla birlikte diğer sektörlerle göre istihdam oranı da fazladır. Turizmde istihdamın bu kadar önemli olmasının sebebi ise turistlerin yaptığı harcamalardır. Turistler harcama ne kadar fazla yaparsa sektörde iş gücüne ihtiyaç o kadar artacak ve şirketin personel alım ihtiyacı oluşacaktır. Burada ekonomiye turizm sebebiyle giren taze para sonucunda elden çıkan paralardan sonra piyasada kalan paraların birinci turu ve ikinci turu önemlidir. Turistik tüketim harcamalarının ilk turunda elde edilen gelirler direkt istihdam etkisi yaratırken, elde edilen gelirlerin tekrar harcanması, ikinci derecede istihdam etkisini meydana getirmektedir. Özellikle yaz turizmine talebin fazla olduğu dönemlerde işletmelerde iş gücüne ihtiyaç artmaktadır. Turizmin olduğu bölgede mal ve hizmetlere olan talebin artması, iş gücüne olan talebi artıracak ve böylece istihdam olanağı oluşacaktır (Yıldız, 2011: 61).

Turizm sektörünün yarattığı istihdam türleri doğrudan, dolaylı ve uyarılmış istihdam olarak üç ayrı şekilde sınıflandırılmaktadır. Bunlar:

- Doğrudan istihdam: Turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerdeki turistik harcamalar nedeniyle gerçekleşen arz içinde yer alan istihdamı ifade etmektedir. Otel ve restoran gibi turizmin birincil unsurlarını oluşturan işletmelerde çalışanların sayısının artması örnek olarak verilebilmektedir.
- Dolaylı istihdam: Turistik harcamalar sonucu gerçekleşmeyen, ancak turizmle ilgili olduğundan turistik arz içerisinde yer alan ve diğer sektörde oluşan istihdam türüdür. Bölgedeki turizm hareketlerindeki

değişmeye bağlı olarak ulaştırma, eğlence ve alışveriş merkezlerinde istihdam edilen personel sayısındaki değişme bu kapsamda incelenmektedir.

- Uyarılmış istihdam: Bölge halkının tesislerden elde ettikleri geliri yeniden harcamaları sonucunda elde edilen ek istihdam türüdür. Market ve kuyumcu gibi işyerlerinde meydana gelen istihdam artışı bu kapsamda ele alınmaktadır (Kozak, 2012: 82-84).

Turizm sektörünün istihdama olan etkileri ülkeler arasında çeşitlilik göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde iş gücünün maliyeti yüksek olduğundan dolayı daha fazla teknolojik araçlar kullanılırken, gelişmekte olan ülkelerde iş gücü maliyetinin düşük olması nedeniyle emek yoğun olarak kullanılmaktadır. Gelişimi devam ettiren ve geri kalmış ülkelerde de turizm, istihdam oranını artırmaktadır. Turizm sektörü olarak sadece turistlerin ziyaret ettiği turistik bölgelerde değil, turist gönderen ülkelerde de istihdam imkanları sağlamaktadır. Ayrıca turizm, sektörle ilgili belli bir eğitimi olmayan kişiler ve tarım sektöründe çalışan kişiler için de iş olanakları sağlamaktadır (Olalı ve Timur, 1988: 147-148).

Turizm sektörünün olumlu yanları arasında sadece turist kabul eden ülkenin ve turizmin geliştiği bölgenin değil; turistin geldiği ülkenin de etkilendiği görülmektedir. Yani turizm, hem turizm bölgesini hem de turistin geldiği bölgeyi etkilemektedir. Turizm bölgesinde yarattığı istihdam oranı orada konaklama, yiyecek-içecek, ulaşım, plaj, kaplıca, kayak vb. alanlarda her türlü faaliyet için ihtiyaç olan işgücü için gereklidir. Turistin geleceği bölgede ise turizm bölgesine gelirken kullanacağı ulaşım aracı, yardımcı olacak rehber veya tur şirketi gibi alanlardan ötürü turistin geldiği ülkenin ekonomisini de etkilemektedir. Böylece turizmin sadece tek bir ülkeye değil her iki ülkede ya da bölgede de insan gücüne ihtiyacı fazladır bu sayede istihdamı artırmaktadır (Kozak, 2012: 94).

Turizm gelirleri, ülke ve ilgili bölgenin ekonomisine katkı sağlamasının yanı sıra sanayi, tarım ve hizmetler sektöründe de birçok alanı etkilemektedir. Özellikle sanayileşme ile tarım arasında zıtlık görülse de turizm yatırımları yapılan bölgelerde sanayileşmeye de teşvik oluşturmaktadır. Turizm, sanayi, ulaşım, tarım sektörü ve bu sektörlerle bağlantılı pansiyonlar, toplantı merkezleri, seyahat acenteleri vb. birçok yan

kurum ve kuruluş birlikte hareket etmektedir. Nitekim bir yörede olan turistik talep ve arz o yöredeki hizmet sektörüne de olumlu yönde fayda sağlamaktadır.

Turizmin içerisinde bulunduğu hizmet sektörü alanları üzerindeki faydaları aşağıda gösterilmektedir (Olalı ve Timur, 1988: 113);

- Gıda sektörünün getirdiği tüketim faaliyeti,
- Yatırımla birlikte gelir sağlayan inşaat, elektrikçilik, boyacılık, mobilyacılık vb. gibi alanlar,
- Lüks hizmet veren antikacı, sauna, kuyumcu vb.
- Animasyon etkinlikleri, eğlence yerleri, gece kulüpleri vb.
- Kanalizasyon, haberleşme, kamu hizmetleri ve sosyal konutlar vb.

Turizmden etkilenen en önemlisi sektörlerden biri tarımdır. Turizmin yapıldığı bölgede, tarımda üretim artışına olanak sağlayarak, istihdam oranını artırmaktadır. Ayrıca turistlerin yeme-içme gibi besin ihtiyaçlarını da karşılamaktadır. Tarım sektörüne yatırım yapılması ve üretimin kaliteli olması, tarım ürünlerinin değerini de artırmaktadır. Turizmle birlikte tarım alanlarının azalması, ekilebilir arazilerin azalması, toprağa bağlı üretim yapılmasının azalması, tarımın gelişebilmesi için gerekli makine ve teçhizata yapılan yatırımın azalması, orman alanlarının imara açılması, deniz ve çevre kirliliği gibi olumsuz etkileri bulunmaktadır (İçöz, 2005: 272). Fakat tüm bu sonuçlar ülke ekonomisine katkı yönünden düşünüldüğünde, elde edilen gelir kaynağı turizmde daha fazladır. Bu sebeple tarım sektörü yerine turizm sektörüne önem verilmektedir.

3.4. Ekonomik Gelişmeye Etkisi

Turizmin olumlu etkilerinden bir diğeri ise turistlerin yapmış oldukları harcamalar sonucu döviz gelirlerini artırmasıdır. Bu durumda ülkenin ekonomik gelişimine ve ülkedeki dövizin artmasına sebep olmaktadır. Döviz artışı ile ödemeler dengesinin olumlu anlamda etkilendiği böylece dış ülke borçlarını ödeme hususunda kolaylık sağladığı görülmektedir. Turizm sektörü, diğer sektörler ve işletmeler turizmden elde ettikleri gelirlerle ekonomik gelişmelerini desteklemektedirler (Arabacı, 2018: 104).

Turizm sebebiyle sağlanan gelirler özellikle döviz odaklı ve turistlerin yaptığı harcamalar ile doğrudan ilişkili olduğu için ülkenin döviz gelirlerini arttırmaktadırlar.

Eğer bir ülkede döviz kaynaklı gelir artışı oluyorsa bu da ülkenin ekonomik ödemeler dengesinde pozitif sonuçlara neden olmaktadır. Dış borçlar döviz kuru üzerinden ödenmektedir ve böylece ödemeler dengesi üzerinde bir artış söz konusu olmaktadır. Bu olumlu süreç ise ülke ekonomisine katkı sağlamakta ve ülke ekonomisini artırmaktadır (Kozak, 2012: 168).

Turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı ele alan çalışmalarda, ilgili araştırmacılar genellikle turizme dayalı büyüme hipotezi kavramını ele almaktadırlar. Bu hipotezin başlangıcı da ihracata odaklı büyüme hipotezinden elde edilen bir hipotezdir. Dolayısıyla, turizm sektörünün ekonomik gelişmeye fayda sağlayacağına ilişkin teorik bağlantının, ekonomik büyüme ve ihracat literatüründen kaynaklandığı sonucu çıkarılmaktadır (Bahar, 2006: 138). Turizm sektörüne bağlı büyüme hipotezi, uluslararası turizmin de ekonomik gelişme için stratejik bir konumda olduğundan söz edilebilmektedir (Brida, Carrera ve Risso, 2008: 1-10). Bu bağlamda turizmle bağlantılı büyüme hipotezinde, turizm sektörünün uzun dönemde ekonomik büyümeye katkı sağlayacağından bahsedilmektedir (Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002: 877).

Turizm sektörünün uzun vadede ekonomik gelişmeye katkı sağlayacağı 6 farklı şekilde ifade edilmektedir (Brida ve Risso, 2010: 16);

1. Turizm sektörüyle kazanılan gelir kaynağı sayesinde üretim aşamasında kullanılan sermaye malları tedarik edilmektedir.
2. Turizmin rekabeti güçlendiren ve yeni altyapı yatırımlarını sağlayan etki gücü vardır.
3. Turizm doğrudan ve dolaylı yoldan ekonomi içerisinde yer alan diğer sektörleri etkilenmektedir.
4. Turizmle birlikte istihdam olanakları artmaktadır.
5. Üretim alanında da turizm sektörü artışa neden olmaktadır.
6. Turizm sektörü, Ar-GE ve beşeri sermaye birikimine olumlu yönde gelişme sağlamaktadır.

3.5. Altyapı Yatırımlarına Etkisi

İnsanların turizm konusunda ihtiyaçlarının artması ile turizm sektörü açısından daha çok mal ve hizmet üretilmesi gerekmektedir. Bu da alt yapı yatırımlarının artması anlamına gelmektedir. Turizme talebin fazla olduğu bölgelerde ulaşım vb. sorunların çözüme ulaştırılması, temiz bir çevrenin sağlanması, ilgi çekici mekanların inşa edilmesi gerekmektedir. Böylece turizm, hem istihdam alanı yaratacak hem bölge halkının refaha ulaşmasını sağlayacak ve sonuç olarak insanların hayat kalitesinin artmasını sağlayacaktır (Tavmergen, 1998: 62).

Turizmin geliştiği bölgelerde çevre bilincinin de geliştiği gözlemlenmektedir. Temiz bir çevre turizmin temel sermayesidir. Turizm sayesinde insanlar çevreyi koruyacak, hava ve suyun kirlenmesini önleyeceklerdir. Bölgede sürdürülebilir bir çevre modeli gelişecek ve kalkınma sürecinin gelişmesine neden olacaktır (Çeken, 2008: 301-302).

Turizm sektörü çoğunlukla kadınlara ve gençlere iş olanakları yaratmakta ve böylece hayat standardının yükselmesine neden olmaktadır. Ayrıca turizmin geliştiği bölgede artan alt yapı hizmeti ile ulaşım olanakları da iş alanlarının açılmasına, çoğalmasına sebep olmaktadır. Bu durum iş gücüne ihtiyacı artırmaktadır. Daha fazla insanın işe girmesi hayat standartlarını da olumlu yönde etkilemektedir (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008: 355).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜME GÖSTERGELERİ

Bu kısımda, Türkiye’ye ilişkin turizm ve ekonomik büyüme göstergeleri açıklanacaktır.

1. TÜRKİYE’DE TURİZM

Turizm sektörü, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından oldukça önemlidir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için turizm, ekonomik kalkınmanın artması için itici güç olarak öngörülmektedir. Gelişmiş ülkelerde ise turizm, ülkenin genel ekonomik dalgalanmasını dengede tutmaya faydalı bir sektör olarak bilinmektedir (Akın, Şimşek ve Akın, 2012: 65).

Turizm sektörü birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de işsizliğe, cari açığa ve diğer ekonomik sorunlara çözüm olduğu için ilgi duyulan sektörlerden biri haline gelmiştir. Diğer ülkelere kıyasla Türkiye, bulunduğu coğrafi konumu, doğal kaynakları, tarihi yapısı ve aynı anda farklı iklim çeşitlerini ülke içerisinde barındırması nedeniyle turist çekme potansiyelinin en yüksek olduğu ülkeler arasına girmektedir (Aslan, 2014: 363-372). Türkiye’nin sahip olduğu bu kaynaklar düzenli bir planlama ile kullandığında uzun vadede etkili bir gelir kaynağı elde edilmektedir.

Türkiye coğrafi konumu nedeniyle yüzyıllarca birçok medeniyeti içerisinde barındırmıştır. Bu sebeple oldukça zengin bir kültürel tarih mirasına sahiptir. Ayrıca Türkiye’nin üç tarafı denizlerle çevrilidir. Bu bağlamda sahip olduğu yer yüzü şekilleri, dört mevsimin yaşanması, ılıman iklim kuşağında yer alması, doğal kaynakların fazla olması, bitki ve hayvan çeşitliliğinin yüksek olması gibi sebeplerle turistleri cezbeden ülke konumuna sahiptir. Türkiye sadece kıyı turizminden değil; termal turizmi, kış turizmi, sağlık turizmi, yayla turizmi gibi birçok turizm çeşitlerini içerisinde barındırmaktadır. Bu bağlamda turist çekebilmek için oldukça yetkin konumdadır.

Türkiye ekonomi stratejisi, genellikle sanayi ve hizmet sektörlerinde arz ve talebi artırmaya odaklı ilerlemektedir. Bu bağlamda da turizm sektörü ekonominin hedeflerine uygun şekilde gelişmektedir. Türkiye’nin geleneksel tarım faaliyetleri ve

sanayi ürünleri ihracatından gereksinim duyduğu döviz ihtiyacını kısa ve orta vadede tamamen karşılama ihtimali çok düşüktür (Çımat ve Bahar, 2003: 4). Bu nedenle cari açık ortaya çıktığı zaman, çıkan açığın kapatılması için ihtiyaç duyulan döviz, turizm ihracatından ve sanayi sektöründen daha kısa süre içerisinde gelecektir.

Son dönemde Türkiye'nin ekonomik dalgalanmaları neticesinde turizm sektörünün etkilendiği görülmektedir. Söz konusu dalgalanmaları başarı ile yöneten Türkiye, ekonomik sorunlara rağmen gelişim göstermiştir. Günümüzde turizm sektörü döviz geliri sağlaması sebebiyle lokomotif bir sektör haline gelmiştir. İstihdam artışı da sağlayan turizm sektörü, milli gelire ve ödemeler dengesine pozitif yönlü katkısı ile bilinmektedir. Turizm ile döviz ve yabancı sermaye girdisinin artması, istihdamın artması, GSYİH'nin olumlu yönde artması, sosyal ve kültürel gelişimin sağlanması, fiziksel çevrenin güzelleştirilmesi, alt yapı faaliyetlerinin geliştirilmesi, hizmet üretiminin haricinde mal üretiminin de artması ve bölgesel kalkınmanın hızlanması gibi birçok nedenden dolayı turizm sektörü kalkınma modelinin temel taşlarından biri gibi görülmektedir. Bu nedenle Türkiye daha hızlı bir şekilde gelişmiş ülkelerin olduğu seviyeye ulaşma mücadelesine katılmaktadır (Bozgeyik ve Yoloğlu, 2015: 627). Turizm sektörü, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin dışa bağımlı olmasını azaltmaktadır. Ayrıca ithalat sayesinde ortaya çıkan cari açığın kapanmasında fayda sağlamaktadır. Nitekim ödemeler bilançosunda hayalet bir ihracat kalemi olarak bilinmektedir. Bilakis turizm sektörü kriz dönemlerinde ithalat aracılığıyla döviz darboğazlarında ülkelerin ilk başvurdukları sektör haline gelmiştir.

Ayrıca Türkiye'nin turizm alanında dünya pazarına girdiği ve pazardaki etkinliğini zamanla artırmayı başardığı bilinmektedir. Söz konusu pazardaki alanı büyütme isteğinin bazı başlıca sebepleri şunlardır (Bilgiçli ve Altınkaynak, 2016: 567-579):

- Her gün turizm sektörüne katılan kişi sayısı yükselmektedir.
- Ülkeler arasındaki anlaşmazlıklara rağmen turizm sektörü az etkilenmekte ve gelişim göstermektedir.
- Turizmde tüketicilerin turistik hizmet ve ürünlerden yararlanabilmesi için hizmetin sunulduğu ülkeye gitmesi zorunluluğu vardır.
- Dış ticaret alanındaki açıkların kapatılmasına fayda sağlamaktadır.

- Türkiye'de istihdam oranının artması ve tam istihdamın sağlanması yönünde fayda sağlamaktadır.
- Turistlerin ülke ziyaretlerini düzenli olarak arttırması, turizm gelirlerine de olumlu yönde katkı sağlamaktadır.

Gelişmiş olan ülkelerde turizm sektöründe, her bölge eşit ve adil oranda faydalanmamaktadır. Dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de bölgeler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'de Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerindeki illerde, kültürel ve sosyal-ekonomik alanların daha az geliştiği görülmektedir. Turizm faaliyetlerinin daha yaygın olduğu Batı ve Akdeniz bölgelerinde gelişme oranlarının yüksek olduğu saptanmaktadır (Alpar ve Erdem, 2001: 592).

Türkiye'de 2020 ve 2022 yılları için turizm tesisleri, tesislerde yer alan oda sayıları ve yatak sayıları Tablo 2.1'de verilmiştir.

Tablo 2.1. Türkiye’de Bakanlık Belgeli Konaklama Tesisleri İstatistikleri

2020 Yılı Belgeli Konaklama Tesisleri İstatistikleri						
Tüm İller	İşletme Belgeli Tesis Sayısı	İşletme Belgeli Oda Sayısı	İşletme Belgeli Yatak Sayısı	Yatırım Belgeli Tesis Sayısı	Yatırım Belgeli Oda Sayısı	Yatırım Belgeli Yatak Sayısı
Toplam	4.198	485.791	1.017.825	654	78.480	169.322
2022 Yılı Belgeli Konaklama Tesisleri İstatistikleri						
Tüm İller	İşletme Belgeli Tesis Sayısı	İşletme Belgeli Oda Sayısı	İşletme Belgeli Yatak Sayısı	Yatırım Belgeli Tesis Sayısı	Yatırım Belgeli Oda Sayısı	Yatırım Belgeli Yatak Sayısı
Toplam	4.715	517.064	1.082.815	588	63.545	139.393

Kaynak: KTB, TÜRSAB

Tablo 2.1'deki veriler kıyaslandığında işletme belgeli tesis sayısı 2020 yılında yaklaşık 4 bin iken, 2022 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak 5 bine ulaşmıştır. İşletme belgeli oda sayısı ise yaklaşık olarak 30 bin artış göstermektedir. İşletme belgeli yatak sayısının da yaklaşık olarak %7 oranında arttığı görülmektedir. Son olarak yatırım belgeli yatak sayısı da yaklaşık 30 bin düşüş yaşamıştır. Türkiye’de tesis, oda ve yatak kapasitesindeki artışta, büyük ölçüde devlet desteği, özel teşebbüsler ve uluslararası turizm talebindeki artışlar etkili olmuştur. Türkiye’de son yıllarda konaklama sektörü sayısal bakımdan önemli bir büyüklüğe ulaşmıştır (Çavuş ve Öncüer, 2013: 112).

Bir ülkede turizmin varlığından söz edebilmek için, bahsi geçen sektörün ülke ekonomisine olan faydasına, turistlerin söz konusu bölgeyi ve ülkeyi tercih etmelerine ve harcama yapmaları sonucu o ülkenin veya o bölgenin toplam ekonomik gelirinde meydana gelen yükselişe bakılması gerekmektedir (Hazar, 2010: 186). Nitekim 2004 yılı ve sonrası için Türkiye'deki turizm gelir verileri ülkenin ekonomik katkısını göstermektedir.

Tablo 2.2. Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı, Turizm Geliri ve Ortalama Harcama (2004-2021)

YIL	GELEN TURİST SAYISI	TURİZM GELİRİ (Milyar \$)	ORTALAMA HARCAMA (\$)
2004	17.516.908	17.076.607	843
2005	21.124.886	20.322.111	842
2006	19.819.833	18.593.951	803
2007	23.340.911	20.942.500	770
2008	26.336.677	25.415.067	820
2009	27.077.114	25.064.482	783
2010	28.632.204	24.930.997	755
2011	31.456.076	28.115.692	778
2012	31.782.832	29.007.003	795
2013	34.910.098	32.308.991	824
2014	36.837.900	34.305.903	828
2015	36.244.632	31.464.777	756
2016	25.352.213	22.107.440	705
2017	32.410.034	26.283.656	681
2018	39.566.327	29.512.926	647
2019	45.058.286	34.520.332	666
2020	12.734.213	12.059.320	762
2021	24.712.266	24.482.332	834

Kaynak: TÜİK ve TÜRSAB

Tablo 2.2’de, Türkiye’ye gelen turist sayısı, turizm geliri ve kişi başı ortalama harcamalarına ilişkin 2004-2021 yılları arasındaki veriler sunulmaktadır. 2004 yılında ülkeye gelen turist sayısı yaklaşık 17 milyon iken yıllar içinde yükselmiş ve 2015 yılında yaklaşık 36 milyon olmuştur. 2016 yılına bakıldığında ise, Türkiye’ye gelen turist sayısı ve turizm gelirinde ülke içi karışıklıklar, komşu ülkelerde meydana gelen savaşlar ve Rusya ile yaşanan siyasi krizler sebebiyle ciddi düşüşler yaşanmıştır. 2016

yılında Rusya'yla olan siyasi sorunlar ve terör saldırıları sonucunda oluşan güvensiz ortam sebebiyle turizmden sağlanan gelir 2015 yılına göre %30 oranında azalarak, 2016 yılında yaklaşık 22 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında Türkiye'ye gelen turist sayısı yaklaşık 45 milyon kişi ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır.

Kişi başına yapılan ortalama harcamalar ise en yüksek 2004 yılında 843 dolar ile gerçekleşirken, en düşük 2018 yılında 647 dolar olduğu görülmektedir. Turizm gelirlerin 2008, 2009 ve 2010 yıllarında yatay bir seyir izlemesi 2008 krizinden dolayı kaynaklanmaktadır.

2020 yılında başlayan ve 2021 yılında da devam eden Covid-19 salgını, tüm dünyayı etkisi altına alıp milyonlarca kişinin ölümüne sebep olmuştur. Seyahat yasakları ile 2020 yılında turizm faaliyetleri durmuştur. Sonuç olarak ise 2004-2021 döneminde Türkiye'de ve dünyada gerçekleşen krizlerin turizm sektörünü olumsuz yönde etkilediği görülmektedir.

Tablo 2.2 incelendiğinde 2019 yılı, yaklaşık 34 milyar dolar ile en fazla turizm geliri sağlanan yıl olmuştur. Bu bağlamda Türkiye'de turist ziyaretçi sayısına bağlı olarak turizm gelirlerinin arttığı söylenebilir. En düşük turizm geliri ise 2020 yılında yaklaşık 12 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

1.1. Türkiye'de Turizm Gelirleri

Türkiye'de turizm gelirleri, piyasada canlılık yaratma ve bölgeler arası eşit gelişmenin bir çözümü olarak değerlendirilmektedir. Ülke içerisinde son 30 yılda turizm alanında yaşanan gelişmeler turizm sektörüne olan önemi artırmıştır. Bu gelişmede, ucuza konaklama ve seyahat edebilme, yeni yapılan tesisler, her şey dahil sistem, geniş alışveriş bölgeleri, doğa harikası coğrafik özellikleri ve turist yanlısı turizm politikalarının etkili olduğu görülmektedir. Ülke ekonomisinde turizmin yeri gittikçe büyümüş ve turizm göstergeleri ekonomik büyüme göstergeleri içerisinde önemli bir seviyeye yükselmiştir.

Ülkesine turist kabul eden ülkeler iki göstergelyi önemli görmektedir. Bu göstergeler, turist gelirleri ve turist alım sayısıdır. Turizm alanında yoğun faaliyet gösteren destinasyon ülkeler için, turizm sektörü önemli bir ihracat alanı olarak kabul edilmiştir.

Tablo 2.2’de turizm gelirleri ile ilgili veriler yıllık olarak incelenmişti. Aylık bazda turizm gelirleri ise Tablo 2.3’te incelenmektedir.

Tablo 2.3. Türkiye’de Aylık Turizm Gelirleri (2012-2021)

Aylar	Yıllar (Milyar \$)					
	2012	2015	2018	2019	2020	2021
Ocak	1.143.894	1.666.096	1.537.993	1.755.674	2.085.858	854.475
Şubat	1.052.891	1.462.829	1.324.531	1.505.062	1.682.608	722.424
Mart	1.375.023	1.861.352	1.641.208	1.865.797	895.926	1.059.071
Nisan	1.763.753	1.923.638	1.873.123	2.287.216	*	1.198.135
Mayıs	2.466.505	2.806.667	2.506.235	3.024.127	*	1.035.086
Haziran	3.023.591	3.251.613	2.910.404	3.823.979	*	1.870.861
Temmuz	3.647.374	3.822.005	3.695.635	4.951.125	711.042	3.844.761
Ağustos	3.909.183	4.921.435	4.475.868	5.921.319	2.054.698	5.641.288
Eylül	3.789.694	4.014.980	3.853.826	4.970.573	2.356.564	4.640.682
Ekim	3.843.721	3.481.112	3.412.930	4.590.419	2.301.315	4.678.158
Kasım	2.152.388	1.850.306	1.845.813	2.393.087	1.178.102	2.511.421
Aralık	1.521.232	1.430.179	1.468.359	1.842.095	903.685	2.117.226
Toplam	29.689.249	32.492.212	30.545.924	38.930.474	14.817.273	30.173.587

Kaynak: TÜİK

Not: *Covid-19 kapsamı nedeni ile 2020 yılı Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında sınırlar kapatıldığı için gelire dahil edilmemiştir.

Tablo 2.3’te yer alan veriler incelendiğinde, en fazla turizm gelir kaynağının toplam 39 milyar dolar ile 2019 yılında sağlandığı görülmektedir. 2020 yılı içerisinde 3 ay sınırlar kapatıldığı için çok az gelir sağlanmıştır. Tabloda sunulan verilere göre, özellikle en çok gelirin pandemi öncesi 2019 yılı ağustos ayında yaklaşık 6 milyar dolar ile gerçekleştiği, pandemi sonrası 2021 yılında ise en fazla gelir kaynağının yine ağustos ayında yaklaşık 5.5 milyar dolar ile elde edildiği görülmektedir. 2012-2021 yılları incelendiğinde en az turizm gelirinin 2012 yılı ocak ayında yaklaşık 1 milyar dolar olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Aylar içinde en az turizm gelirlerinin ise ocak, şubat ve mart aylarında gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo 2.3’te sunulan verilere istinaden ülkeye yaz sezonunda turistlerin daha çok geldiği görülmektedir. Bu da Türkiye’de yaz turizminin kış turizmine göre daha fazla yaygın olduğunu göstermektedir.

1.2. Türkiye’de Turizm Giderleri

Turizm giderleri, bir ülkede ikamet halinde olan kişi ya da kişi topluluklarının kendi ülke sınırları dışarısında turizm faaliyetleri amacıyla; yeme-içme, kültür, hediyelik eşya, sağlık, uluslararası yolculuk ücretleri gibi hizmet ve mal için yapmış olduğu harcamalara karşılık olarak tanımlanmaktadır (KTB, 2020). Türkiye ekonomisine ilişkin turizm giderleri ve çıkan ziyaretçi sayısı verileri Tablo 2.4’te incelenmektedir.

Tablo 2.4. Turizm Giderlerinin Yıllarına Göre Dağılımı (2004-2021)

YILLAR	TOPLAM		
	TURİZM GİDERİ (Milyar \$)	ÇIKAN ZİYARETÇİ SAYISI	ORTALAMA HARCAMA (\$)
2004	2.954.459	3.844.494	768
2005	3.394.601	4.124.829	823
2006	3.270.947	4.063.180	805
2007	4.043.283	4.956.069	816
2008	4.266.197	4.892.716	872
2009	5.090.440	5.561.353	915
2010	5.874.519	6.557.232	896
2011	5.531.486	6.281.973	881
2012	4.593.389	5.802.949	792
2013	5.253.565	7.525.869	698
2014	5.470.481	7.982.264	685
2015	5.698.423	8.750.851	651
2016	5.049.793	7.891.909	640
2017	5.137.243	8.886.916	578
2018	4.896.310	8.383.432	584
2019	4.403.669	9.650.512	456
2020	1.104.544	2.242.864	492
2021	1.851.921	2.738.340	676

Kaynak: TÜİK, TÜRSAB

Tablo 2.4’te verilen bilgilere istinaden başka ülkelere turistik faaliyetler niyetiyle giden vatandaş sayılarında, ülkeye gelen turist sayısına göre daha az bir artış meydana gelmiştir. Yurt dışına çıkan turistler 2004 yılında yaklaşık 3 milyar dolar

turizm harcaması yaparken, kişi başına düşen ortalama harcama 768 dolar olmuştur. En fazla turizm gideri 2010 yılında yaklaşık olarak 6 milyar dolar ile gerçekleşmiştir. 2015 yılına gelindiğinde ise turizm gideri yaklaşık 6 milyar dolar, kişi başına harcama 651 dolar ve çıkan ziyaretçi sayısı yaklaşık 8 milyon kişiye ulaşmıştır. Ülkede yaşanan terör olayları ve Rusya ile yaşanan sorunlar sebebiyle 2016 yılında turizm gideri yaklaşık 5 milyar dolar ve kişi başına harcama ise 640 dolar olmuştur.

En çok çıkış yapan ziyaretçi sayısı 2019 yılında yaklaşık 10 milyon kişi iken, aynı yıl turizm harcamalarının ise yaklaşık 4 milyar dolar olduğu görülmektedir. Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını nedeniyle, en az 2020 yılında yaklaşık 2 milyon kişi yurtdışına çıkmıştır. Salgından dolayı en az turizm gideri ise yine 2020 yılında yaklaşık 1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2.5. Türkiye’de Aylık Turizm Giderleri (2012-2021)

Aylar	Yıllar (Milyar \$)							
	2012	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ocak	271.215	410.781	480.979	275.182	363.224	346.164	329.981	68.374
Şubat	258.732	430.687	531.418	277.405	342.819	335.060	304.375	71.379
Mart	340.238	441.036	525.231	303.199	372.965	385.483	159.135	96.670
Nisan	391.911	478.943	475.095	428.918	561.600	336.498	*	81.690
Mayıs	416.321	554.879	555.083	499.284	519.870	319.832	*	96.181
Haziran	478.303	509.009	479.515	458.159	568.806	426.213	*	157.066
Temmuz	399.639	496.650	436.761	557.481	428.969	450.387	48.739	158.886
Ağustos	368.635	445.146	327.618	505.853	422.959	431.527	41.149	209.087
Eylül	292.560	402.834	367.395	497.423	357.452	349.050	36.192	216.405
Ekim	497.877	551.716	313.330	462.570	328.383	352.170	64.677	225.527
Kasım	495.418	481.026	271.935	417.340	302.119	332.883	56.335	284.011
Aralık	382.540	495.714	285.435	454.430	327.145	338.404	63.962	186.645
Toplam	4.593.389	5.698.423	5.049.793	5.137.244	4.896.310	4.403.670	1.104.545	1.851.922

Kaynak: TÜİK

Not: *Covid-19 kapsamı nedeni ile 2020 yılı Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında sınırlar kapatıldığı için gelire dahil edilemedi.

Tablo 2.5’ten alınan verilere göre, en fazla toplam turizm giderinin 2015 yılında yapıldığı görülmektedir. Ayrıca en fazla turizm gideri 2018 yılı haziran ayında yaklaşık olarak 568 milyar dolar ile gerçekleşmiştir. En az harcama yapılan yıl ve ay ise yaklaşık

36 milyar dolar ile 2020 yılı Eylül ayı olmuştur. Nitekim gelirlerde olduğu gibi pandeminin etkisi ile turizm giderleri de diğer yıllara kıyasla 2020 yılında yaklaşık 1 milyar dolar ile en az seviyeye inmiştir.

1.3. Türkiye’de Aylık Bazda Turist Sayıları

Turizm sektörünü geliştirme yolundaki ilk adımlar Türkiye’de 1960’lı yılların başlarında atılmıştır. 1960’lı yıllarda, turizm faaliyetlerini artırmak ve Türkiye’de turizm sektörünü ülke içerisinde yaygınlaştırmak amacıyla ülkede birçok örgütler ve kurumlar kurulmuştur. 1963 yılında ise Turizm ve Tanıtma Bakanlığı açılarak, turizm sektörü gelişmeye ve yayılmaya başlanmıştır. 1982 yılında ise 2634 sayılı "Turizm Teşvik Kanunu" çıkartılarak turizm sektörünün asıl gelişimi başlamıştır (Özcan, 2013: 27). Tablo 2.6’da ülkeye gelen turist sayılarındaki değişim sunulmaktadır.

Tablo 2.6. Türkiye’ye Gelen Turist Sayısı (2000-2021)

AYLAR	YILLAR						
	2000	2005	2010	2015	2019	2020	2021
Ocak	333.915	700.469	809.974	1.250.941	1.539.496	1.787.435	509.787
Şubat	354.487	696.643	953.848	1.383.343	1.670.238	1.773.112	537.976
Mart	435.158	1.107.348	1.414.616	1.895.940	2.232.358	718.097	905.323
Nisan	721.128	1.348.264	1.744.628	2.437.263	3.293.176	24.238	790.687
Mayıs	986.376	2.302.389	3.148.337	3.804.158	4.022.254	29 238	936.282
Haziran	1.079.148	2.402.912	3.500.024	4.123.109	5.318.984	214.768	2.047.596
Temmuz	1.525.718	3.180.802	4.358.275	5.480.502	6.617.380	932.927	4.360.952
Ağustos	1.419.244	2.861.141	3.719.180	5.130.967	6.307.508	1.814.701	3.982.168
Eylül	1.368.538	2.502.123	3.486.319	4.251.870	5.426.818	2.203.482	3.513.453
Ekim	1.178.481	2.108.398	2.840.095	3.301.194	4.291.574	1.742.303	3.471.540
Kasım	602.396	1.052.561	1.491.005	1.720.554	2.190.622	833.991	1.763.982
Aralık	423.564	861.836	1.165.903	1.464.791	2.147.878	699.330	1.892.520
TOPLAM	10.428.153	21.124.886	28.632.204	36.244.632	45.058.286	12.734.213	24.712.266

Kaynak: TÜRSAB

Tablo 2.6 incelendiğinde Türkiye’ye gelen toplam turist sayısının en fazla 2019 yılında, en az turist sayısının ise 2000 yılında olduğu görülmektedir. Son yıllara bakıldığında en az turist sayısının 2020 yılı nisan ayında yaklaşık olarak 24 bin olduğu söylenebilir. Covid-19, sadece Türkiye’de değil tüm dünya ülkelerinde de turizm sektörünü olumsuz etkilemiştir. Ayrıca tablo değerlendirildiğinde en çok turist girişinin

2019 yılı ağustos ayında yaklaşık 6 milyon kişi olduğu görülmektedir. Bu verilere dayanarak Türkiye'de yaz turizminin daha çok yaygın olduğu söylenebilmektedir. 2000 sonrası yıllarda kış turizminde de artış olmuştur (Kasım, Aralık, Ocak ve Şubat). Bu da ülkede kış turizminin yaz turizmine göre daha az olduğunu göstermektedir. Tablo 2.7’de yurtdışından Türkiye’ye gelen turistlerin ülkelerine göre sayıları sunulmaktadır.

Tablo 2.7. Ülkelerine Göre Türkiye’ye Giriş Yapan Ziyaretçiler (2003-2021)

Ülke	Yıllar					
	2003	2008	2015	2019	2020	2021
A.B.D.	222.675	679.445	798.787	578.074	148.937	371.759
Almanya	3.305.044	4.415.525	5.580.792	5.027.472	1.118.932	3.085.215
Avustralya	56.777	124.400	225.762	120.837	15.109	15.674
Avusturya	379.814	520.334	486.044	401.475	112.126	284.095
Azerbaycan	192.645	459.593	602.488	901.723	236.797	470.618
Belçika	308.043	596.442	617.406	557.435	138.729	339.529
Bulgaristan	1.006.268	1.255.343	1.821.480	2.713.464	1.242.961	1.402.795
Danimarka	154.226	276.805	408.841	335.877	44.694	111.499
Fransa	470.071	885.006	847.259	875.957	311.708	621.493
Gürcistan	167.759	830.184	1.911.832	1.995.254	410.501	291.852
Hollanda	938.483	1.141.580	1.232.487	1.117.290	271.526	645.601
İngiltere	1.090.629	2.169.924	2.512.139	2.562.064	820.709	392.746
İran	494.977	1.134.965	1.700.385	2.102.890	385.762	1.153.092
İspanya	92.301	342.104	236.063	257.342	54.381	104.848
İsrail	321.096	558.183	224.568	569.368	129.677	225.238
İsveç	204.134	404.092	624.649	444.285	93.703	192.872
İsviçre	188.859	252.925	380.338	311.107	127.643	219.591
İtalya	236.918	600.261	507.897	377.011	72.619	116.806
Japonya	67.810	149.731	104.847	103.320	19.122	7.153
Kanada	41.850	147.631	187.615	139.164	34.210	72.034
Rusya Federasyonu	1.257.559	2.879.278	3.649.003	7.017.657	2.128.758	4.694.422
Suriye	154.823	406.935	847.275	571.976	211.914	404.064
Tunus	46.712	42.840	102.341	172.587	57.563	126.970
Ukrayna	225.452	730.689	706.551	1.547.996	997.652	2.060.008
Yunanistan	393.399	572.212	755.414	836.882	136.305	157.723
Afrika Ü.	174.114	312.096	885.887	1.439.286	474.147	878.804
Amerika Ü.	29.301	127.117	278.140	342.393	64.469	115.998
Bağımsız Devletler T.	2.072.103	5.713.180	8.134.242	13.157.885	4.350.741	8.742.390
Batı Asya Ü.	726.944	1.664.789	3.563.993	5.001.934	1.255.986	2.652.676
Diğer Avr. Ü.	1.646.995	2.374.360	3.231.773	4.964.914	2.009.596	2.973.702
Doğu Asya Ü.	42.295	92.717	388.726	591.504	65.554	52.166
Güney Asya Ü.	546.244	1.228.729	1.941.867	2.566.329	521.080	1.367.397
Güney Doğu Asya Ü.	36.094	104.874	266.339	492.111	121.079	125.828
OECD Ülkeleri (Diğer)	458.240	1.271.170	1.628.522	1.241.834	269.668	519.277

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.7 değerlendirildiğinde Türkiye'ye en az turist gönderen ülke 2021 yılında yaklaşık 7 bin kişi sayısı ile Japonya olmuştur. Covid-19 salgınından sonra en fazla vakaların görüldüğü yerlerden biri olan Japonya, aldığı tedbirler nedeniyle ülkeye giriş ve çıkışlarda seyahat kısıtlamaları getirmiştir. En fazla turist alımı ise 2019 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu tarafından yaklaşık 13 milyon kişi sayısı ile gerçekleşmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu içerisinde yer alan Rusya Federasyonu, 2019 yılında yaklaşık 7 milyon kişi ile Türkiye'ye en fazla turist gönderen ülke olmuştur. Tablo 2.7 incelendiğinde 2003-2021 yılları içerisinde Türkiye'ye en fazla turist gönderen ülkeler Almanya, Rusya Federasyonu ve İngiltere olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 2.8. Ülkelere Göre Yurtdışına Çıkan Vatandaşlar (2003-2019)

Ülke	Yıllar					
	2003	2008	2015	2017	2018	2019
A.B.D.	140.805	205.491	251.903	157.896	155.198	130.032
Almanya	317.600	408.927	477.927	452.412	347.638	412.216
Avustralya	2.374	2.272	4.983	12.393	11.298	12.324
Avusturya	46.921	63.511	59.078	124.976	49.303	90.029
Azerbaycan	131.665	192.680	212.308	256.138	222.599	275.488
Belçika	23.538	33.193	34.735	66.322	18.028	45.238
Bulgaristan	612.632	749.342	659.140	807.645	843.916	1.083.150
Danimarka	8.589	3.649	1.882	10.018	4.395	24.741
Fransa	63.802	74.242	91.901	194.715	75.623	85.995
Gürcistan	2.746	224.877	1.143.377	1.000.278	777.177	1.007.948
Hollanda	52.718	52.856	94.441	90.326	32.987	44.672
İngiltere	39.756	66.033	53.533	67.004	19.718	24.988
İran	181.422	149.540	163.500	281.443	292.517	436.320
İspanya	27.466	22.428	74.867	79.384	27.379	21.668
İsrail	3.585	10.683	27.327	22.179	16.962	14.234
İsveç	8.858	6.960	8.265	9.351	7.026	12.768
İsviçre	29.904	37.788	44.639	82.971	15.827	41.433
İtalya	89.889	99.102	271.064	291.788	142.511	220.258
Japonya	3.383	5.100	7.621	6.475	3.723	4.379
Kanada	11.452	11.442	18.677	17.932	9.971	20.518
Rusya Federasyonu	109.493	202.572	169.302	73.399	95.166	84.738
Tunus	2.169	18.200	8.472	17.020	5.360	25.190
Ukrayna	35.245	124.380	91.210	168.911	192.421	217.113
Yunanistan	170.019	263.048	898.919	921.262	781.753	789.315
Afrika Ü.	31.748	83.566	95.962	156.701	128.584	103.970
Amerika Ü.	3.331	18.440	7.832	58.463	53.867	54.953

Bağımsız Devletler T.	44.647	105.610	145.940	154.629	182.785	268.379
Batı Asya Ü.	768.433	988.136	2.678.507	2.342.643	2.911.197	3.108.741
Diğer Avrupa Ü.	148.312	177.802	620.250	502.476	339.370	268.102
Doğu Asya Ü.	7.391	19.511	31.091	31.874	20.307	20.096
Güney Asya Ü.	11.255	30.212	65.727	84.593	144.695	177.816

Kaynak: TÜİK

2003-2019 döneminde Türkiye’den yurtdışına giden vatandaşların sayısı Tablo 2.8’de gösterilmiştir. Buna göre 2015 yılında en az gidilen ülke yaklaşık 2 bin kişi ile Danimarka olmuştur. En fazla gidilen ülke ise yine 2015 yılında yaklaşık olarak 1 milyon kişi sayısı ile Gürcistan olduğu görülmektedir. En çok ziyaret edilen ülkeler Batı Asya Ülkeleridir. Batı Asya Ülkelerinden sırasıyla Gürcistan, Bulgaristan ve Yunanistan’a en fazla yurt dışı ziyareti yapılmaktadır.

Tablo 2.9. Milliyetlerine Göre Türkiye’ye Gelen Yabancı Ziyaretçiler (2008-2022)

YIL	TOPLAM						
	AVRUPA	B.D.T.	AMERİKA	AFRİKA	ASYA	OKYANUSYA	MİLLİYETSİZ
2008	16.030.609	5.702.131	1.009.461	291.237	3.223.616	325	23.639
2009	16.696.683	5.511.876	1.008.595	411.888	3.534.541	209	27.553
2010	16.620.806	6.014.945	957.162	356.918	4.377.971	2.812	23.421
2011	18.034.183	6.626.812	1.191.157	554.182	4.711.953	474	26.692
2012	18.265.534	7.193.119	1.176.876	701.167	3.777.566	3.022	31.330
2013	18.810.733	8.564.954	1.273.865	789.422	4.131.830	446	34.920
2014	19.460.149	8.803.904	1.251.650	870.300	5.180.425	639	49.284
2015	19.171.653	8.090.480	1.322.702	871.343	5.814.586	360	57.395
2016	13.260.099	5.578.169	777.189	657.517	4.835.849	572	41.635
2017	13.168.634	10.508.381	622.285	775.267	6.857.297	438	58.102
2018	17.361.275	11.746.665	881.437	1.099.129	7.675.709	643	74.411
2019	20.157.291	13.106.611	1.134.773	1.367.401	8.712.000	1.153	91.059
2020	5.751.198	4.352.860	267.638	473.172	2.042.823	400	30.936
2021	10.014.305	8.657.164	584.647	794.534	3.811.456	258	60.871
2022	17.815.799	7.242.207	1.225.848	1.077.493	6.420.326	538	73.897

Kaynak: TCMB

Tablo 2.9’da aktarılan verilere istinaden Türkiye’ye gelen yabancı turist sayıları incelendiğinde 2008-2022 yılları arasında en fazla turist Avrupa’dan geldiği görülmektedir. Avrupa’dan sonra ise Bağımsız Devletler Topluluğu gelmektedir. En az ziyaretçi gönderen bölge ise Okyanusya’dır. 2020 yılında ise pandeminin etkisi ile

turizm sektöründe tüm dünya ülkeleri tarafından düşüş yaşanmıştır.

Ayrıca Tablo 2.9'dan edinilen bilgiye göre yıllar içerisinde en fazla gelişim gösteren bölge yine Avrupa olmuştur. Türkiye'ye Avrupa'dan gelen ziyaretçi sayısı en yüksek 2019 yılında yaklaşık 20 milyon olarak gerçekleşmiştir. En az ziyaretçi sayısının ise 2009 yılında 209 kişi sayısı ile Okyanusya olduğu görülmektedir.

2. TÜRKİYE'NİN EKONOMİK BÜYÜME GÖSTERGELERİ

Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkenin diğer gelişmiş ülke seviyelerine ulaşabilmesi için benimsemiş olduğu geleneksel tarım ekonomisini terk ederek, endüstriyel ekonomiye geçiş yapması gerekmektedir. Endüstriyel ekonomiye geçiş için yüksek miktarda döviz ve sermayeye ihtiyaç duyulmaktadır. Eğer yüksek miktarda döviz ve sermaye yoksa, endüstriyelleşme için dış borca gidilmektedir. Döviz ve sermaye ihtiyacının karşılanması için ise güncel ekonomik durumda turizm sektörüne ağırlık verilmesi gerekmektedir. Nitekim turizm, endüstriyelleşme yolunda gerekli olan döviz ve sermayeyi sağlamaya yardımcı olmakta ve birçok ülke tarafından planlı olarak yapılmaktadır (Bahar, 2007: 5).

Tablo 2.10. Türkiye’de Dönemler İtibariyle Yıllık Ortalama Reel Büyüme Hızı

Dönemler	Tarım	Sanayi	Hizmetler (*)	İnşaat	GSYH
1950-1959	6,2	9,1	6,7	8,2	7,0
1960-1969	1,7	9,4	6,6	6,1	5,3
1970-1979	1,6	5,9	5,8	2,7	4,7
1980-1989	0,6	6,3	4,3	6,7	4,0
1990-1999	1,7	4,5	4,3	1,4	3,9
2000-2009	1,9	3,8	4,1	5,9	3,9
2010-2019	3,3	6,4	5,9	7,4	5,8
2020-2021	2,6	6,3	5,5	6,6	5,4

Kaynak: TÜİK

(*) Hizmetler sektörünün içerisine inşaat sektörü de eklenmiştir.

Tablo 2.10'da aktarılan verilere istianeden 1950-2021 yılları arasında Türkiye’de dönemler itibariyle yıllık ortalama reel büyüme hızı incelendiğinde, 1950’li yıllarda tarımdaki büyüme hızı yüksekken, 2020 yılından sonra tarımda büyüme hızının düştüğü

görülmektedir. Sanayi sektörü değerlendirildiğinde ise 1950’li yıllarda %9,1 büyüme hızı ile başlamışken, 2020 yılından sonra %6,3’e düşmüştür. Hizmetler sektörüne bakıldığında ise başlangıçta %6,7 oranından, %5,5’e düştüğü görülmektedir. Nitekim inşaat sektörü de aynı şekilde düşüş yaşayarak %6,6 oranına inmiştir. GSYİH’deki büyüme hızı ise 2020-2021 yılları arasında %5,4 oranında olduğu görülmektedir.

Tablo 2.11. Türkiye’de Milli Gelir İle İlgili Temel Büyüklükler (2002-2021)

Yıllar	GSYİH (Milyar Dolar)	GSYİH Artış Hızı (%)	Kişi Başına Gelir (Dolar)
2002	238	6,4	3.608
2003	317	5,8	4.739
2004	407	9,8	6.021
2005	505	9,0	7.376
2006	552	6,9	7.971
2007	683	5,0	9.735
2008	783	0,8	11.018
2009	652	-4,8	9.044
2010	777	8,4	10.629
2011	838	11,2	11.289
2012	878	4,8	11.675
2013	958	8,5	12.582
2014	940	4,9	12.178
2015	867	6,1	11.085
2016	869	3,3	10.964
2017	859	7,5	10.696
2018	797	3,0	9.793
2019	760	0,9	9.208
2020	717	1,8	8.597
2021	803	11,0	9.539

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.11 incelendiğinde, Türkiye’nin 2002-2021 tarihleri arasındaki milli gelir ile ilgili göstergeleri yer almaktadır. GSYİH’nin 2002 yılında 238 milyar dolar ile en düşük seviyede gerçekleştiği görülmektedir. GSYİH artış hızı ise en düşük %-4.8 ile 2009 yılında gerçekleşmiştir. 2013 yılında GSYİH’nin 958 milyar dolar, kişi başına gelirin ise yaklaşık 12 bin dolar ile en yüksek seviyeye ulaştığı görülmektedir. 2021

yılında ise pandemiden sonra GSYİH'nin artış hızı %11 olarak büyük bir yükseliş kat etmiştir.

2.1. Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki

Turizmin ülkede iş hacmini geliştirdiği, döviz girdisini sağladığı, gelir kaynağı oluşturduğu, istihdamı artırdığı, sosyal ve kültürel hayatı etkilediği ve dünya barışı üzerinde etkin rol oynadığı geçmiş yıllardan günümüze kadar gözlemlenmektedir. Ayrıca geçmişten günümüze kadar geçen süre içerisinde devletler turizm konusunun üzerinde durmuşlardır. Turizm sektörü sayesinde, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin karşılaşılabileceği ekonomik kriz ve darboğaz gibi konularda çıkış aranmaktadır. Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TUBİTAK) ile diğer kurum ve kuruluşlar, sivil toplum örgütleri, özel kuruluşlar turizm sektörünü güçlendirebilmek ve gelişmiş ülkeler ile rekabet edebilecek düzeye gelen bir sektör olması için çalışmalar yapmaya devam etmektedir (Emekli, 2005: 102-103). Dünya üzerinde de lokomotif bir sektör haline gelen turizm, fazla sayıda ülke tarafından ekonomik ve sosyal gelişme aracı olarak bilinmektedir. Dış ticaret alanında sürekli olarak açık veren Türkiye gibi ülkeler tarafından turizm üzerinde daha fazla durulmaktadır. Ülkeler ekonomik planlamalarını oluştururken turizm sektörünü de göz önüne almalıdır. Çünkü turizm sektörü birçok sektörü de olumlu yönde etkilemektedir. Geçmişten bugüne kadar olan süreç incelenmeli, alınan veriler neticesinde gelecek için planlama yapılmalıdır.

Bir ülkenin ekonomisine uzun dönemde katkı sağlayacak birçok faktör vardır. Bu faktörler; emek(işgücü), doğal kaynaklar, sermaye (fiziksel ve beşeri), teknoloji, hükümet, girişimcilik ve ülkelerin kurumsal yapısı olarak tabir edilebilir (Paya, 2013: 335; Taban, 2018: 33-42). Nitekim turizm sektörü de bu modeller içerisinde yer almaktadır.

Turizm sektörü, birçok sosyal, ekonomik, kültürel ve mali etkileri yapısı bakımından beraberinde getirmektedir. Mali ve ekonomik etkenler genel itibari ile döviz girdisi sağlama, gelir yaratma, vergi gelirlerini artırma, ödemeler bilançosu açıklarını kapatma, üretimi ve istihdamı artırma şeklinde ifade edilmektedir. Ayrıca turizm, ülke ekonomisinde faaliyet gösteren diğer sektörlerle de etkileşim halinde olduğu için

sektörel canlanmaya katkı sağlamaktadır (Kara, Çömlekçi ve Kaya, 2012: 79).

Turizm sektörü, Türkiye ekonomisi bakımından alternatif gelir kaynağı olarak belirlenmiştir. Ekonomik büyüme ve turizm sektörü arasındaki ilişki ülke ekonomisine önemli fayda sağlamaktadır. Türkiye'deki ekonomik büyüme ve turizm sektörü arasındaki bağlantıyı inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Tüm çalışmalar derlendiğinde, ortak bir görüş birliğinin bulunmadığı belirlenmektedir. Bu sebeple, Türkiye'nin ekonomik anlamda büyümesine faydalı olan turizm sektörünün önemi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Son dönemde dünya ekonomisinde hızla gelişen bir hizmet sektörü haline gelen turizm, Türkiye açısından da sağladığı katkılarla ön plana çıkmaktadır. Türkiye doğal güzellikleri ve coğrafi konumu sayesinde en önemli turizm ülkelerinden biri olmuştur. Özellikle 1980 yılı sonrasında, Türkiye'de ekonomik gelişme için önemli olduğu anlaşılan turizm sektörüne hatırı sayılır miktarda kaynak eklemesi yapılarak gelişimi yönünde yatırımlar sağlanmıştır. Bu yatırımlar sonucunda ise günümüzde turizm sektörü lokomotif sektörlerden biri haline gelmiştir (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008: 355).

Turizm sektörü ile bağlantılı olan sektörlerden bir tanesi de sanayi sektörüdür. Turizmin gelişimi ile bağlantılı olarak sanayi sektörü de gelişme göstermektedir. Genel itibari ile turizm sektörü tarafından tüketim malı, ara malı yapan sanayi sektörünün üzerinde turizm sektörünün izleri bulunmaktadır (Bahar ve Kozak, 2015: 169).

Bireylerin günümüzde sosyal-ekonomik ve kültür düzeylerinin artması, turizm talebinin artmasını da beraberinde getirmektedir. Dünya çapında ekonomik refah seviyesinin artması, sanayi toplumlarının ücretli izin zamanının artması, ulaştırma sektörünün yaygınlaşması, yaşlı nüfus artışının sağlanması, sanayileşme ile birçok faktör turizm sektörünün gelişmesine etkide bulunmuştur (Aktaş, 2010: 164; Babür ve Karataş, 2013).

Gelişmekte olan ülkelere bakıldığında, turizm birçok ülkede ekonomik fayda getirmesi, gelir seviyesi üzerinde olumlu etki oluşturmaları, istihdamı artırması, ödemeler dengesi üzerindeki açıkların kapatılmasına katkı sağlaması, iç ve dış borç yükünün azalmasına yardımcı olması noktasında büyük öneme sahiptir (Şahin ve Turhan, 2018: 240). Aynı zamanda ülkeler ihracat aracılığıyla elde edilen gelirlerden fayda sağlanması

nedeniyle turizm üzerine yoğunlaşmaya devam etmektedir. Ülkelerdeki yoksulluğun ortadan kaldırılabilmesi, istihdamın artırılabilmesi, ekonomik büyümenin devamlılığının sağlanabilmesi ve altyapı faaliyetlerinin geliştirilmesi için yerel turizm kullanılmaktadır.

Diğer sektörlerden farklı olarak turizm sektörü, ülkenin uyguladığı politika ve günlük yaşanan gelişmelerden daha çok etkilenmektedir. Turizm sektörünün gelişmesinde ülke desteğinin özel sektör bakımından iki önemli faydası vardır. Bu faydalardan birincisi sermaye gereksinimidir, diğeri ise sermaye maliyetinin düşürülmesidir. Turizm sektörü üzerinde devletin uygulayacağı politikalardeki asıl hedef, GSYİH'yi yükseltmektir (Metodijeski ve Temelkov, 2014: 236-237).

Ulusal turistlere hitap edebilmek için birçok reklam ve pazarlama çalışması devlet tarafından yapılmaktadır. Sıklıkla yapılan harcamalarda altyapı (çevre düzenlemesi için gerçekleşen harcamalar, sosyalleşmeyi sağlamak için gerçekleşen aktivite harcamaları, yolcu taşıma için gerçekleşen yatırımlar, sağlık ve hijyen amaçlı gerçekleşen harcamalar, yol, havaalanı, terminal, liman harcamaları, turistlere yönelik düzenlenen ücretsiz gezi programları, parklara ve müzelere ücretsiz giriş gibi) başta olmaktadır. Bunun haricinde ise, turizmi büyötmeye ve geliştirmeye yönelik stratejiler geliştirilerek reklam ve pazarlama mecrasında duyurulmaktadır (Koncul, 2007: 89-91).

Tablo 2.12. Türkiye'de Turizm Sektörü ile Bağlantılı İstatistiki Göstergeler

Yıllar	Turizm Gelirlerinin GSMH İçerisindeki Payı (%)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçerisindeki Payı (%)	Turizm Giderlerinin İthalat İçerisindeki Payı (%)	Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açığını Karşılama Oranı (%)
2003	4,5	29,3	3,5	73,8
2004	4,4	27,0	3,0	58,9
2005	4,2	27,7	2,9	55,7
2006	3,5	21,7	2,3	42,8
2007	3,2	19,5	2,4	43,3
2008	3,4	19,2	2,1	44,3
2009	4,1	24,5	3,6	82,5
2010	3,4	21,9	3,2	46,0
2011	3,6	20,8	2,3	34,1
2012	3,7	19,2	1,9	43,7

2013	3,9	21,3	2,1	32,3
2014	4,3	21,8	2,2	40,5
2015	6,2	21,9	2,8	49,7
2016	2,6	15,5	2,5	39,4
2017	3,1	16,7	2,2	34,2
2018	3,8	17,5	2,2	53,5

Kaynak: TÜİK ve TÜRSAB

Turizm gelirlerinin GSMH içindeki payı, turizm sektörünün ülke ekonomisindeki yerinin saptanabilmesi amacıyla önemli olan diğer göstergeler arasında yer almaktadır. Tablo 2.12’de 2003-2021 yılları arasında turizm sektörüyle bağlantılı istatistiki göstergeler sunulmaktadır. Tablodaki verilerden görüldüğü üzere turizm gelirlerinin GSMH içindeki payı düşüktür. Turizm gelirlerinin GSMH içerisindeki payı en az 2017 yılında %3,1 oranında, en fazla ise 2015 yılında %6,2 oranında gerçekleşmiştir.

Tablo 2.12’de turizm gelirlerinin ihracat içindeki payı en yüksek seviyeye 2003 yılında erişmiş ve %29,3 oranında gerçekleşmiştir. 2003-2015 yılları arasında yaklaşık olarak %22 oranında iken, 2016 yılına gelindiğinde %15,5 oranı ile en düşük değeri almıştır. 2020 yılında Covid-19 nedeniyle %7,1 seviyesine gerilemiştir. Turizm giderlerinin ithalat içindeki payına bakıldığında ise en düşük 2012 yılında %1,9 oranında iken, en yüksek 2009 yılında %3,6 oranında olduğu görülmektedir.

Turizm sektörü Türkiye’de dış ticaret açıklarının kapatılması konusunda önemli bir yere sahiptir. Ülkenin dış ticaret açıkları ve dış ticaret açıklarını kapatma oranları her geçen yıl dalgalanarak artmaya devam etmiştir. 2011 yılında turizm sektörünün dış ticaret açıklarını karşılama oranı %34,1 ile en düşük seviyede gerçekleşirken, 2009 yılında yaşanan krize rağmen %82,5 oranında en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Krizden sonra düşmeye başlamış ve 2012 yılında artarak %43,7 olmuştur. 2015 yılına kadar artmaya devam eden oran son yıllarda yaşanan bazı ekonomik ve siyasi sorunlar sebebiyle tekrar 2016 yılında yaklaşık %39,4’e düşmüştür. 2018 yılında ise yaklaşık %53,5 oranına yükselmiştir.

2.2. Türkiye’deki Turizm Faaliyetinin Ekonomiye Sağladığı Net Karlılık

Turizm sektörü, ulusal ve bölgesel kalkınmayı sağlayan, istihdamı ve geliri

artıran, ayrıca ödemeler dengesi üzerindeki sorunlarının çözümüne yardımcı olan bir sektördür (Özcan, 2015: 178). Türkiye’ye gelen turistlerin konaklaması için yapılan konaklama tesisleri inşaat sektörünü devreye sokmaktadır. Bu sayede birçok kişiye istihdam olanağı da sağlanmaktadır. Turizm sektöründeki gelişim genellikle yatırımı, tüketimi ve istihdamı artırmaktadır. Aynı zamanda döviz girdisiyle birlikte, vergi geliri sağladığı için ekonominin gelişimiyle olumlu yönde bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Liu ve Song, 2018: 899).

Net turizm gelirleri, ülkelerin döviz gelirleri açısından, ödemeler dengesine pozitif etkiye bulunarak uzun dönemde ekonomik büyümeyi sağlamaktadır. Bu sebeple ihracat odaklı büyüme anlayışı taşıyan ülkeler, bir başka alternatif olarak turizm odaklı büyümeyi tercih etmektedirler. Bir ülkede turizmin gelişmesiyle birlikte; döviz girişi, turistik işletmelerin uluslararası rekabet gücü ve verimliliği artmaktadır. Sektörün güçlenmesiyle beraber ölçek ekonomilerine geçilerek, istihdam ve dış ticaret dengesi pozitif yönde ilerlemektedir (Bahar, 2006: 142).

Tablo 2.13. Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (%GSYİH)

YILLAR	GSYİH (%)			
	TARIM	SANAYİ	İNŞAAT	HİZMETLER
2005	23,9	22,2	5,7	48,1
2006	21,9	22,6	6,4	49,0
2007	20,3	22,9	6,3	50,5
2008	21,5	21,9	6,1	50,5
2009	23,1	20,8	6,8	49,4
2010	22,6	21,8	6,9	48,7
2011	21,8	20,8	7,2	50,1
2012	20,8	20,5	7,5	51,2
2013	19,5	21,0	7,8	51,7
2014	19,3	20,6	7,6	52,5
2015	19,2	20,1	7,6	53,0
2016	18,7	19,7	7,6	54,1
2017	18,4	19,3	7,7	54,6
2018	17,6	20,1	6,6	55,7
2019	17,4	20,5	5,6	56,4
2020	16,7	21,1	6,3	55,9
2021	15,9	21,7	6,1	56,3

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.13'te 2005-2021 yılları arasında istihdamın sektörel dağılımı sunulmaktadır. Turizm sektörünü de içinde barındıran hizmet sektörü en düşük 2005 yılında %48,1 oranında iken, en yüksek 2019 yılında %56,4 oranında olduğu görülmektedir. 2005-2021 yılları arasında hizmetler sektörü genel olarak değerlendirildiğinde yaklaşık %52 oranında olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Turizm sektörünün hem kendisinin ülke ekonomisine katkı sağlaması, hem de bağlantılı olduğu sektörlerle kazandırması, hizmet sektörüne olan yönelimin artmasına sebep olmuştur.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere istihdama en önemli katkı hizmetler sektörü tarafından sağlamaktadır. Hizmetler sektöründe yer alan turizmin istihdama katkısı Tablo 2.14'te incelenmiştir.

Tablo 2.14. Türkiye’de Turizm Sektöründe İstihdam (Bin Kişi)

YIL	DOĞRUDAN İSTİHDAM (Bin Kişi)	YILLIK DEĞİŞİM ORANI (%)	DOLAYLI İSTİHDAM (Bin Kişi)	DOĞRUDAN +DOLAYLI İSTİHDAM (1)	TÜRKİYE'DE TOPLAM İSTİHDAM (2)	PAY (1/2) (%)
2005	474	-	1.260	1.734	22.046	7,86
2006	488	2,97	1.199	1.687	20.954	8,05
2007	435	-10,78	1.525	1.688	21.189	7,97
2008	458	5,19	1.283	1.742	21.194	8,22
2009	451	-1,47	1.373	1.825	21.277	8,58
2010	458	1,37	1.152	1.609	22.594	7,12
2011	487	6,47	1.367	1.855	24.110	7,69
2012	507	4,0	1.308	1.815	23.937	7,58
2013	531	4,84	1.450	1.981	24.602	8,05
2014	580	9,16	1.550	2.130	25.933	8,21
2015	614	5,86	1.596	2.210	27.341	8,08
2020*	791	28,93	1.807	2.598	-	-
2025*	915	15,69	1.902	2.817	-	-

Kaynak: World Travel&Tourism Council (WWTTC), Kalkınma Bakanlığı

<https://wtcc.org/research/economic-impact> 10.02.2023

*Tahmini veriler

Tablo 2.14’e göre turizmin doğrudan istihdama sağladığı katkı 2005-2015 yılları arasında artış göstermektedir. En düşük 2005 yılında 474 bin kişi iken, 2015 yılında 614 bin kişi ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Aynı yıllar içerisinde dolaylı istihdama bakıldığında, en düşük 2010 yılında yaklaşık 1 milyon kişi iken, en yüksek 2015 yılında

yaklaşık 1.5 milyon kişi olduğu görülmektedir.

Türkiye’deki toplam istihdam ise, en düşük 2005 yılında yaklaşık 22 milyon kişi iken, en yüksek 2015 yılında yaklaşık 27 milyon kişiye yükseldiği sonucuna ulaşılmaktadır. Yaklaşık olarak %27 oranında artış sağlanmıştır.

Son 10 yılda turizm sektörünün toplam istihdam içerisinde aldığı pay ise yaklaşık %8 oranında gerçekleşmiştir. Türkiye’de toplam istihdam içerisinde istihdam edenler açısından kamunun (devlet) payı büyüktür. Bu açıdan bakıldığında turizmin tamamıyla özel sektör olduğu düşünülürse turizm sektörünün toplam istihdam içerisinde payı az gözükse de toplam istihdama önemli bir katkıda bulunduğu söylenebilir.

WWTC’nin yapmış olduğu tahminlere göre; 2025 yılında turizmde doğrudan istihdamın 915 bin kişi, dolaylı istihdamın ise yaklaşık 2 milyon kişiye yükseleceği beklentisi vardır. Ayrıca turizm sektöründen sağlanan toplam istihdamın yaklaşık olarak 3 milyon kişiye ulaşacağı öngörülmektedir.

Tablo 2.15. Türkiye’de Turizm Sektöründeki İşgücünün Bölgesel Dağılımı (%)

COĞRAFİ BÖLGELER	KONAKLAMA	RESTORAN	SEYAHAT ACENTESİ
Marmara	23,27	55,99	43,43
Ege	29,16	16,74	22,33
Akdeniz	34,87	5,92	19,77
İç Anadolu	8,23	14,78	12,45
Karadeniz	2,7	6,59	1,38
Doğu Anadolu	0,87	1,04	0,28
Güneydoğu Anadolu	0,9	1,94	0,36
TOPLAM	100	100	100

Kaynak: Tosun (1990:230)

Tablo 2.15’te Türkiye’de turizm sektöründeki işgücünün bölgelere göre dağılımı gösterilmektedir. Marmara Bölgesi’nde yaklaşık %55 oranında restoran ve yaklaşık %43 oranında seyahat acentesi ile alanlarında en yüksek oranlara ulaşılmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi’nde ise yaklaşık %1 konaklama tesisi, yaklaşık %1 restoran ve %0.28 seyahat acentesi ile en düşük oranlar elde edilmektedir. Konaklamanın en fazla olduğu bölge yaklaşık %35 oranıyla Akdeniz Bölgesi’dir. Ayrıca bu verilerden edinilen bilgiye göre, turizm sektörü konaklama, restoran ve seyahat acenteleri ile de ekonomiye katkı

sağlamaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin turizm açısından sektör içindeki toplam işgücünün oldukça düşük oranlarda olduğu görülmektedir. Kalkınmada ülkenin diğer bölgelerine göre çok daha geri durumunda olan bu bölgelere yapılacak yeni turizm yatırımları, tesisler, turizm ürün çeşitlendirmesi vb. ekonomik faaliyetler ile bölgedeki istihdam oranı da hiç kuşkusuz buna paralel olarak artacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ

Çalışmanın ekonometrik analiz kısmını oluşturan bu bölümde, ilk olarak turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara ilişkin bilgilere ve bu çalışmaların sonuçlarına yer verilmiştir. Sonrasında ise bu çalışmanın ampirik analizlerinde kullanılan veriler, yöntemler ve ulaşılan sonuçlar açıklanmıştır.

1. LİTERATÜR

Literatüre bakıldığında, Türkiye’de ve dünyada turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analizini yapan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu konudaki ampirik çalışmalardan örnekler aşağıdaki Tablo 3.1’de gösterilmiştir.

Tablo 3.1. Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Analiz Eden Çalışmalar

YAZAR	İNCELENE N DÖNEM ve ÜLKE	VERİ TÜRÜ	YÖNTEM	MODELDE KULLANILAN DEĞİŞKENLER	SONUÇ
Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002)	1975-1997 (İspanya)	Aylık	Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi	GSYİH, Turizm geliri ve döviz kuru	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Uysal, Erdoğan ve Mucuk (2004)	1992-2003 (Türkiye)	Yıllık	Granger nedensellik testi ve regresyon analizi	Turizm Gelirleri ve GSYİH	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Eugenio-Martin ve Jun Luis (2004)	1985-1998 (Latin Amerika)	Yıllık (Panel GLS)	Genelleştirilmiş En Küçük Kareler	Turizm gelirleri, GSYİH	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Oh (2005)	1975-2001 (Kore)	Yıllık	Granger nedensellik testi, VAR modeli	Turizm gelirleri ve reel GSYİH	Nedensellik ilişkisi yoktur

Sequeira ve Campos (2005)	1980-1999 (Afrika, Asya, Latin Amerika ve Avrupa Ülkeleri)	Yıllık	Panel veri; tesadüfi etkiler ve sabit etkiler	Turizm gelirlerinin nüfusa oranı, turizm gelirlerinin ihracat içindeki yüzdesi, turizm gelirlerinin GSYİH içindeki yüzdesi	Nedensellik ilişkisi yoktur
Kim, Chen ve Jang (2006)	1971-2003 (Tayvan)	Yıllık	Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi	Gelen turist sayısı ve GSYİH	Turist sayısı↔GSYİH Pozitif etki
Aslan (2008)	1992-2007 (Türkiye)	Yıllık	Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri	Reel gayri safi milli hasıla, uluslararası turizm geliri, reel döviz kuru ve sermaye birikimi	Turizm geliri↔GSYİH Pozitif etki
Kızılgöl ve Erbaykal (2008)	1992-2006 (Türkiye)	Aylık	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Turizm Gelirleri ve GSYİH	GSYİH → Turizm geliri Pozitif etki
Kreishan (2010)	1970-2010 (Ürdün)	Yıllık	Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi	Turizm gelirleri ve GSYİH	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Çoban ve Özcan (2013)	1963-2010 (Türkiye)	Yıllık	Johansen eşbütünleşme yöntemi	Turizm geliri ve Kişi başı GSYİH	Turizm geliri↔GSYİH Pozitif etki
Balıkçıoğlu ve Oktay (2015)	2003-2014 (Türkiye)	Aylık	Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizi	Turizm Gelirleri ve GSYİH	GSYİH → Turizm geliri Pozitif etki
Kaygısız (2015)	2003-2013 (Türkiye)	Aylık	Granger nedensellik analizi	Net turizm gelirleri ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Algan ve Gencer (2015)	1992-2010 (Türkiye)	Aylık	Johansen-Juselius ve Gregory-Hansen eşbütünleşme testleri	GSYİH, reel döviz kuru ve Turizm gelirleri	Turizm geliri→GSYİH Negatif etki

Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor (2016)	1980-2014 (Türkiye)	Yıllık	ARDL, Sınır testi	Turizm gelirleri, GSYİH ve Gelen turist sayısı	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Matahira ve Tang (2017)	2012-2014 (Malezya)	Aylık	Bayer-Hanck (BH) eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi	Eğitim turizmi, kişi başına reel brüt sabit sermaye, toplam nüfus, reel ihracat ve kişi başı reel GSYİH	Eğitim turizmi↔GSYİH Pozitif etki
Yazdi, Salehi ve Soheilzad (2017)	1985-2013 (İran)	Yıllık	ARDL, vektör hata düzeltme modeli	Doğrudan yabancı yatırım, reel efektif döviz kuru, turizm gelirleri ve reel GSYH	Turizm geliri↔GSYİH Pozitif etki
Dilber ve Kılıç (2018)	1995-2016 (Türkiye)	Yıllık	Granger eşbütünleşme, VAR analizi	Turizm Gelirleri ve GSYİH	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Kızılkaya (2018)	1965-2016 (Türkiye)	Yıllık	Hacker ve Hatemi-J (2012) bootstrap nedensellik testi	GSYİH büyümesi, Turizm gelirlerinin GSYİH içindeki payı	Nedensellik ilişkisi yoktur
Şahin (2018)	1980-2016 (Türkiye)	Yıllık	Granger nedensellik testi ve VAR analizi	Turizm geliri ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Dereli ve Akiş (2019)	1970-2016 (Türkiye)	Yıllık	Eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizi	GSYİH ve Turizm gelirleri	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Kırca vd. (2019)	1995-2017 (Türkiye)	Yıllık	Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri	Yabancı turist sayısı ve GSYİH	Turist sayısı→GSYİH Pozitif etki
Ayaydın vd. (2019)	1963-2015 (Türkiye)	Yıllık	Vogelsang ve Perron, Bayer ve Hank analizi, DOLS, Hecker ve Hatemi (2006) nedensellik analizi	Ekonomik Büyüme, Finansal Gelişme ve Turizm Gelirleri	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Altınar (2019)	1969-2018 (Türkiye)	Yıllık	ARDL Modeli	Ekonomik büyüme, nüfus, turizm, enflasyon ve reel döviz kuru	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki

Pan ve Dossuo (2019)	1995-2015 (Benin Cumhuriyeti)	Aylık	Johansen eşbütünleşme testi, EG eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi ve CUSUM testi	Turizm geliri ve reel GSYİH	Turizm geliri→GSYİH Pozitif etki
Pekmezci (2020)	1998-2019 (Türkiye)	Aylık	Toda-Yamamoto nedensellik analizi	GSYİH, Turist sayısı	Turist sayısı →GSYİH Pozitif etki
Ballı, Sigeze ve Coşkun (2020)	1963-2016 (Türkiye)	Yıllık	Fourier fonksiyonu ve doğrusal olmayan birim kök testi	Turist sayısı, turizm geliri ve GSYİH	Turist sayısı→GSYİH Turizm geliri↔GSYİH Pozitif etki
Pata (2020)	1963-2017 (Türkiye)	Yıllık	Bootstrap ARDL yaklaşımı, Hacker-Hatemi-J simetrik ve Hatemi-J asimetrik nedensellik testleri	Turist sayısı, turizm gelirleri, tarım, hizmet ve sanayi sektörlerinde katma değer	Turist sayısı↔Tarım sektöründe katma değer Turizm geliri→Hizmet sektörü katma değer Pozitif etki
Demir ve Bahar (2021)	2003-2020 (Türkiye)	Aylık	Johansen eşbütünleşme analizi, Toda-Yamamoto nedensellik testi	GSYİH, reel milli gelir, Turizm gelirleri ve Reel döviz kuru	Reel milli gelir→Turizm geliri Reel döviz kuru→Turizm geliri Pozitif etki
Özer (2021)	2003-2019 (Türkiye)	Aylık	Fourier yaklaşımı	Turizm gelirleri ve GSYİH	GSYİH →Turizm geliri Pozitif etki
Turgut, Uçan ve Başaran (2021)	1998-2019 (Türkiye)	Aylık	ARDL Modeli ve Granger nedensellik testi	GSYİH, Yabancı ziyaretçi sayısı ve Turizm gelirleri	Turizm gelirleri↔Yabancı ziyaretçi sayısı Pozitif etki

Not: “→” tek yönlü nedensellik ilişkisini, “↔” çift yönlü nedensellik ilişkisini göstermektedir.

Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) çalışmalarında, 1975-1997 yılları arasında İspanya’da turizmin uzun dönemde büyüme hızındaki rolünü incelemişlerdir. Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi kullanarak aylık veriler ile analizi gerçekleştirmişler. Modelde kullanılan değişkenler GSYİH, turizm geliri ve döviz kuru. Araştırmanın sonucuna göre, turizm ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptamışlardır.

Uysal, Erdoğan ve Mucuk (2004) çalışmalarında, 1992-2003 dönemlerinde Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Granger nedensellik testi ve regresyon analizini yıllık veriler kullanarak uygulamışlardır. Modelde kullanılan değişkenler ise turizm gelirleri ve GSYİH’dir. Araştırmanın sonucunda; turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği görülmektedir.

Eugenio Martin ve Jun Luis (2004) çalışmalarında, 1985-1998 yılları arasında Latin Amerika’da turizmin ekonomik performans üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Genelleştirilmiş en küçük kareler (Panel GLS) yöntemini kullanarak yıllık veriler ile çalışmalarını gerçekleştirmişler. Modelde kullanılan değişkenler turizm geliri ve ekonomik büyümedir. Araştırma sonucunda; turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru pozitif ve tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Oh (2005) çalışmasında, Kore’de 1975-2001 yılları arasındaki turizm ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Granger nedensellik testi ve VAR modeli kullanarak yıllık veriler ile çalışmıştır. Modelde kullandığı değişkenler ise turizm gelirleri ve reel GSYİH’dir. Araştırma sonucuna göre, turizm ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi yoktur ve bu çalışmada turizme dayalı büyüme hipotezi reddedilmektedir. Çünkü Kore’de ekonomik büyüme turizmde gelişmeye sebep olmamakta tam aksine turizm ekonomik büyümeyi sağlamaktadır. Kore ekonomisi için uzun dönemde turizmin herhangi bir etkisine rastlanılmamıştır.

Sequeira ve Campos (2005) çalışmalarında, 1980-1999 yılları arasında Afrika, Asya, Latin Amerika ve Avrupa Ülkeleri’nde turizmin ekonomik büyüme üzerinde etkilerini araştırmışlardır. Analiz için Panel veri yaklaşımını yıllık veriler kullanarak gerçekleştirmişler. Modelde kullandıkları değişkenler turizm gelirlerinin nüfusa oranı, turizm gelirlerinin ihracat içindeki yüzdesi, turizm gelirlerinin gayrisafi yurtiçi hasıla içindeki yüzdesidir. Sonuç olarak turizm sektöründe uzmanlaşmış olan ülke gruplarının diğer ülkelerden daha fazla büyüdüğü sonucuna ulaşılmışlardır. Ancak daha önceki yapılan çalışmaların aksine turizmin tek başına yüksek büyüme oranlarını açıklayan bir faktör olamayacağı da vurgulanmıştır.

Kim, Chen ve Jang (2006) çalışmalarında, 1971-2003 yılları arasında Tayvan’da turizmin ekonomik büyümeye etkisini araştırmışlardır. Granger nedensellik analizini yıllık veriler kullanarak gerçekleştirmişlerdir. Modelde kullanılan değişkenler turizm ve ekonomik büyümedir. Araştırma sonucunda; turist sayısı ve ekonomik büyüme arasında uzun vadeli bir denge ilişkisi vardır ve ayrıca iki değişken arasında pozitif ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Aslan (2008) çalışmasında, 1992-2007 yılları arasında Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm ilişkisini incelemiştir. Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testlerini yıllık veriler kullanarak gerçekleştirmiştir. Kullanılan değişkenler; reel gayri safi milli hasıla, uluslararası turizm geliri, reel döviz kuru ve sermaye birikimidir. Araştırma sonucuna göre; ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasında uzun dönemde çift yönlü ve pozitif bir etki mevcuttur.

Kızılgöl ve Erbaykal (2008) çalışmalarında, 1992-2006 yılları arasındaki Türkiye’deki turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanarak aylık veriler ile çalışmışlardır. Modelde kullandıkları değişkenler turizm gelirleri ve GSYİH’dir. Araştırmanın sonucuna göre; ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru pozitif ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Kreishan (2010) çalışmasında, 1970-2010 yılları arasında Ürdün’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Yıllık veriler kullanılarak Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi ile analiz gerçekleştirilmiştir. Modelde kullanılan değişkenler turizm gelirleri ve GSYİH’dir. Analiz sonuçlarına göre uzun vadede turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki ve turizm kazançlarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.

Çoban ve Özcan (2013) çalışmalarında, 1963-2010 yılları arasındaki Türkiye’deki turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Analizlerini Johansen eşbütünleşme yöntemi ile yıllık veriler kullanılarak gerçekleştirmişlerdir. Kullanılan değişkenler ise turizm geliri ve kişi başı gayri safi yurtiçi hasıladır. Araştırmanın sonucunda; kısa dönemde değişkenler arasında bir ilişki

bulunamamıştır. Uzun dönemde ise turizm gelirinden ekonomik büyümeye doğru pozitif ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Algan ve Gencer (2015) çalışmalarında, 1992-2010 yılları arasında Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme üzerinde etkisini incelemişlerdir. Analizlerini Johansen-Juselius ve Gregory-Hansen eşbütünleşme testleriyle aylık veriler kullanarak gerçekleştirmişlerdir. Modelde kullanılan değişkenler ise GSYİH, reel döviz kuru ve turizm gelirleridir. Araştırma sonucu; uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi negatif ve tek yönlü etkilediğini göstermektedir.

Balıkçioğlu ve Oktay (2015) çalışmalarında, 2003-2014 yılları arasındaki Türkiye’deki ekonomik büyüme ve turizm arasındaki nedensellik ilişkisini aylık veriler kullanarak incelemişlerdir. İncelemede Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizi kullanmışlardır. Modelde kullanılan değişkenler turizm gelirleri ve GSYİH’dir. Araştırma sonucunda, ekonomik büyümeden turizme doğru pozitif ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kaygısız (2015) çalışmasında, 2003-2013 yılları arasında Türkiye’de net turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında ilişkiyi analiz etmiştir. Çalışmada Granger nedensellik analizi aylık veriler kullanılarak uygulanmıştır. Modelde kullanılan değişkenler net turizm gelirleri ve GSYİH’dir. Sonuç olarak; turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru pozitif ve tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulunmuştur.

Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor (2016) çalışmalarında, 1980-2014 yıllarında Türkiye’de turizm geliri ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemişlerdir. Analizlerinde yıllık verilerle ARDL Modeli ve sınır testi yöntemlerini uygulamışlardır. Modeldeki değişkenler ise turizm gelirleri, GSYİH ve gelen turist sayılarıdır. Hem uzun hem de kısa dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Matahira ve Tang (2017) çalışmalarında, 2002-2014 yılları arasında Malezya’daki eğitim turizmi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Bayer-Hanck (BH) eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testini aylık veriler kullanarak gerçekleştirmişlerdir. Modelde kullanılan değişkenler eğitim turizmi, kişi başına reel brüt sabit sermaye, toplam nüfus, reel ihracat ve kişi başı reel GSYİH’dir.

Araştırma sonucunda; eğitim turizmi ile ekonomik büyüme arasında kısa vadede pozitif ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır.

Yazdi, Salehi ve Soheilzad (2017) çalışmalarında, 1985-2013 yılları arasında İran'da turizm, ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırmalarında ARDL ve vektör hata düzeltme modelini yıllık veriler kullanarak gerçekleştirmişler. Modelde kullanılan değişkenler doğrudan yabancı yatırım, reel efektif döviz kuru, turizm gelirleri ve reel GSYİH'dir. Sonuç olarak, uzun dönemde de kısa dönemde de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır.

Dilber ve Kılıç (2018) çalışmalarında, 1995-2016 yıllarında Türkiye'deki turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Engle Granger eşbütünleşme ve VAR analizini kullanarak yıllık veriler ile çalışmışlardır. Modelde turizm gelirleri ve GSYİH değişkenlerini kullanmışlardır. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde pozitif ve tek yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kızılkaya (2018) çalışmasında, 1965-2016 yılları arasındaki Türkiye'de turizm geliri ve ekonomik büyüme ilişkisini yıllık veriler kullanarak incelemiştir. Hacker ve Hatemi-J (2012) bootstrap nedensellik testini kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Modelde kullanılan değişkenler turizm gelirlerinin GSYİH içindeki payı ve GSYİH büyümesidir. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Şahin (2018) çalışmasında, 1980-2016 yılları arasında Türkiye'de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi yıllık veriler kullanarak incelemiştir. Analizler VAR analizi ve Granger nedensellik analizi ile gerçekleştirilmiştir. Kullanılan değişkenler ise turizm geliri ve GSYİH'dir. Araştırma sonucunda hem kısa dönemde hem de uzun dönemde değişkenler arasında turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru pozitif ve tek yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır.

Altınar (2019) çalışmasında, 1969-2018 yılları arasında Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz etmiştir. Yıllık verilerin kullanıldığı analizler ARDL modeli tahminleriyle gerçekleştirilmiştir. Modelde kullanılan değişkenler ekonomik

büyüme, nüfus, enflasyon, turizm ve reel döviz kurudur. Araştırma sonucuna göre; turizmin ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemde pozitif ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur.

Pan ve Dossuo (2019) çalışmalarında, 1995-2015 yılları arasında Benin Cumhuriyeti'nde turizm ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisini incelemişlerdir. Aylık verilerin kullanıldığı analizlerde Johansen eşbütünleşme testi, EG eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Modelde turizm gelirleri ve reel GSYİH değişkenlerini kullanmışlardır. Sonuçlara göre, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Ayaydın vd. (2019) çalışmalarında, 1963-2015 yılları arasındaki Türkiye'de turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Vogelsang ve Perron, Bayer ve Hank analizi, (DOLS) ve Hecker ve Hatemi (2006) nedensellik analizi yıllık veriler kullanarak uygulanmıştır. Kullanılan değişkenler ise ekonomik büyüme, finansal gelişme ve turizm gelirleridir. Araştırmanın sonucuna göre; sadece turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru pozitif ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Dereli ve Akiş (2019) çalışmalarında, 1970-2016 yılları arasında Türkiye'deki turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisini yıllık verilerle araştırmışlardır. Analizlerde Eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Modelin değişkenleri turizm gelirleri ve GSYİH'dır. Araştırmanın sonucunda; turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru pozitif ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı saptanmıştır.

Kırca vd. (2019) çalışmalarında, 1995-2017 yılları arasındaki Türkiye'de uluslararası turizm talepleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. İncelemede Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri yıllık verilerle gerçekleştirilmiştir. Modelde kullanılan değişkenler yabancı turist sayısı ve gayri safi yurtiçi hasıladır. Araştırma sonucuna göre; kısa dönemde turist sayısından ekonomik büyümeye doğru pozitif ve tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Ballı, Sigeze ve Coşkun (2020) çalışmalarında, 1963-2016 yılları arasında yıllık veriler kullanarak Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki doğrusal olmayan

nedensellik ilişkisini incelemişlerdir. Bu kapsamda Fourier fonksiyonu ve doğrusal olmayan birim kök testi yöntemlerini kullanmışlardır. Modele dahil edilen değişkenler turist sayısı ve GSYİH'dir. Sonuç olarak; turist sayısından kişi başına düşen GSYİH'ye doğru tek yönlü doğrusal olmayan nedensellik ilişkisi elde edilirken, turizm gelirleri ve kişi başına düşen GSYH arasında çift yönlü doğrusal olmayan nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Pata (2020) çalışmasında, 1963-2017 yılları arasında Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini yıllık veriler kullanarak analiz etmiştir. İncelemede ARDL yaklaşımı, Hacker-Hatemi-J simetrik ve Hatemi-J asimetrik nedensellik analizlerini kullanmıştır. Modelde kullanılan değişkenler ise turist sayısı, turizm gelirleri, tarım, hizmet ve sanayi sektörlerinde katma değerlerdir. Araştırma sonucuna göre, turist sayısı ile tarım sektöründe yaratılan katma değer arasında çift yönlü, turizm gelirinden ise hizmet sektöründe yaratılan katma değere doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Pekmezci (2020) çalışmasında, 1998-2019 yılları arasındaki Türkiye'de turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada Toda-Yamamoto analizi aylık veriler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Modelde kullanılan değişkenler turist sayısı ve gayri safi yurtiçi hasıladır. Araştırma sonucunda; turizmden ekonomik büyümeye doğru kısa dönemde pozitif ve tek yönlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır.

Demir ve Bahar (2021) çalışmalarında, 2003-2020 yılları arasındaki Türkiye'deki turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi aylık verilerle incelemişlerdir. İncelemelerinde Johansen eş bütünleşme analizi, Toda-Yamamoto nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Modelde değişken olarak GSYİH, reel milli gelir, turizm gelirleri ve reel döviz kuru kullanılmıştır. Araştırmanın sonucuna göre; reel milli gelir ve reel efektif döviz kurundan turizm gelirlerine doğru pozitif ve tek yönlü bir Granger nedensellik ilişkisi vardır.

Özer (2021) çalışmasında, 2003-2019 yılları arasında Türkiye'deki turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini Fourier yaklaşımını kullanarak aylık veriler ile incelemiştir. Modelde değişken olarak turizm gelirlerini ve GSYİH kullanmıştır. Araştırmanın

sonucuna göre uzun dönemde ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru pozitif ve tek yönlü bir ilişki saptanmaktadır.

Turgut, Uçan ve Başaran (2021) çalışmalarında, 1998-2019 yılları arasında turizm sektörünün Türkiye ekonomisine etkisini incelemişlerdir. Aylık verilerin kullanıldığı analizlerde ARDL modeli ve Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Modelde kullanılan değişkenler ise GSYİH, yabancı ziyaretçi sayısı ve turizm gelirleridir. Sonuç olarak turizm gelirleri ile yabancı ziyaretçi sayısı arasında pozitif ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

2. VERİ SETİ VE METODOLOJİ

Çalışmanın bu bölümünde ampirik analizlerde kullanılan veri seti ve ekonometrik analiz yöntemleri açıklanacaktır.

2.1. Veri Seti

Bu çalışmada 2003:1-2022:3 yılları arasındaki çeyrek yıllık veri seti kullanılarak Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ampirik analizi yapılmıştır. Modelinin bağımlı değişkeni olan Türkiye’de ekonomik büyüme göstergesi için, Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) verisi kullanılmıştır. Bağımsız değişkenlerden biri olan turizm geliri için toplam seyahat gelirleri verisi kullanılmıştır. Bu veri marina hizmet harcamaları, yabancı ziyaretçi seyahat geliri ve yurt dışı ikametli vatandaş seyahat gelirleri toplamından oluşmaktadır. Diğer bağımsız değişken ise reel efektif döviz kurudur. Değişkenlere ait veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) tarafından temin edilmiştir.

Değişkenlerin logaritması alınarak modele dahil edilmiştir. Değişkenler Moving Average Methods yöntemi kullanılarak mevsimsellikten arındırılmıştır. Tablo 3.2’de değişkenlere ilişkin bilgiler sunulmaktadır.

Tablo 3.2. Modeldeki Değişkenlerin Tanımlamaları

Değişkenler	Sembol	Değişken Tipi	Kaynak
Ekonomik Büyüme	LRBUY	Bağımlı Değişken	TCMB
Turizm Geliri	LRTUR	Bağımsız Değişken	TCMB
Reel Efektif Döviz Kuru	LRDOV	Bağımsız Değişken	TCMB

2.2. Metodoloji

Bu bölümde Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analizi için uygulanan metodoloji açıklanmaktadır. Öncelikle, bu çalışmadaki değişkenlerin durağanlık durumlarının belirlenmesi için birim kök testleri yapılmıştır. Birim kök testleri için Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF), Phillips Perron (PP), Kwiatkowski Phillips Schmidt Shin (KPSS) ve Ng-Perron olmak üzere dört farklı analiz kullanılmıştır. Değişkenlerin durağanlık düzeyleri belirlendikten sonra Sınır Testi, ARDL Modeli ve Toda Yamamoto Nedensellik Analizi yöntemleriyle değişkenler arasındaki ilişki incelenmiştir.

2.2.1. Birim kök testi

Durağanlık, zaman serisi verileri arasında sabit bir ortalama çerçevesinde dalgalandığı için bu dalgalanmanın varyansının zaman boyunca sabit kaldığı bir süreci ifade etmektedir (Yıldız, 2007: 66). Durağanlığı test etmek için birim kök analizi kullanılmaktadır. Değişkenlerin arasındaki ilişkinin anlamlı olması için analizde kullanılan serilerin durağan bir durumda olması gerekmektedir. Seri durağan durumda değilse “F” ve “t” istatistikleri geçersiz sayılmaktadır. Bu nedenle ortaya çıkan bu duruma sahte regresyon sorunu denilmektedir (Tarı, 2005: 380). Analizde sahte regresyon olması sorunu güvenilir olmadığını göstermektedir.

Zaman serilerinin analizlerindeki çok fazla karşılaşılmış olan sorun, serilerin durağan seviyede olmama durumudur. Bu nedenle sahte regresyon sorunuyla karşılaşılma ihtimali yükselmektedir. Ayrıca bağımlı ve bağımsız değişken arasında ilişkinin olmadığı durumda ilişki varmış gibi sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Bu sebeple analizden doğru sonuçlar elde edebilmek için serileri durağan hale getirmek gerekmektedir (Ünver, 2017: 83).

Çalışmanın bu bölümünde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen analizde kullanılan değişkenlerin birim kök testleri incelenerek serilerin durağan olup olmadığı test edilecektir. Bu amaçla Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Testi, Phillips Perron (PP) Testi, Kwiatkowski Phillips Schmidt Shin (KPSS) Testi ve Ng-Perron Testi kullanılmıştır.

2.2.1.1. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi

Birim kök testleri içerisinde ADF testi, en sık olarak kullanılmaktadır. Bu test ile birlikte serilerin uzun dönemde var olan özellikleri analiz edilmektedir. Zaman serisinin hangi süreçlerden geçtiğini saptayabilmek için bu serinin bütün dönemlerinde aldığı değerlerin daha öncelerdeki değerleri ile regresyonunun belirlenmesi gereklidir. Aşağıdaki denklem 3.1'deki Y_a değişkeni, Y değişkeninin cari dönem içerisinde almış olduğu değeri ifade etmektedir. Y_{t-1} değişkeni ise bir önceki dönem içinde aldığı değeri göstermektedir. Modeldeki u_a terimi de hata teriminin ifadesi için kullanılmaktadır.

$$Y_a = \partial Y_{a-1} + u_a \quad (3.1)$$

($\partial=1$) olduğu zaman, Y_a değişkeninin durağanlık sorunun var olduğunu yani sahte regresyon sorununun olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Böyle bir sorunla karşılaşıldığında model, Denklem 3.2'de gösterilmektedir.

$$Y_a = Y_{a-1} + u_a \quad (3.2)$$

3.2 numaralı denklemde ifade edilen modele göre, bir önceki dönem içerisinde serideki değişken değerinin ve aynı dönemde uğramış olduğu şokun sistem içerisinde var olduğu anlamına gelmektedir. Ekonometri literatüründe bu kavrama rassal (tesadüfi) yürüyüş kavramı denmektedir. Rassal yürüyüşün varlığı, herhangi bir zaman serisinde birim kökün var olduğu yani Y_a 'nın birim kök taşıdığı anlamına gelmektedir. Değişkenlerin değerlerinin uğramış olduğu şok ise böyle bir durumda zaman serisinin durağan olmadığı manasını ifade etmektedir. Böyle bir durumla karşı karşıya kalındığında denklemin birinci farkının alınarak işleme devam edilmesi gerekmektedir. Denklem 3.3'te birinci farkı alınan hali göstermektedir.

$$\Delta Y_a = \mu Y_{a-1} + u_a \quad (3.3)$$

Yukarıdaki denklemde $\mu=\partial-1$ 'dir. Δ ile gösterilen ifade birinci farkının alındığını temsil etmektedir. $\Delta Y_a = (Y_a - Y_{a-1})$ ifadesi birinci farkın gösterilmiş halidir. $\mu=0$ olması halinde denklem 3.4 haline evrilerek Y_a birinci farkta durağan olacağını göstermektedir. Bu durumda seriye I (1) yani birinci farkta durağan seri denilmektedir. Eğer bu işlem uygulandığında durağan olmayan seri ikinci defa farkı alınarak I (2) durağan duruma getirilmektedir.

$$\Delta Y_a = (Y_a - Y_{a-1}) = u_a \quad (3.4)$$

Zaman serilerinin durağanlık seviyelerini anlayabilmek için aşağıdaki hipotezler gibi birtakım hipotezler kurulmaktadır.

$H_0 = \mu = 0, \delta = 1$ olması halinde: Seri durağan düzeyde değildir, birim kök içermektedir.

$H_1 = \mu \neq 1, \delta < 0$ olması halinde: Seri durağan düzeydedir, birim kök içerdiğini içermektedir.

H_0 hipotezi kabul edildiği takdirde, Y_a serisinin birim kök sorunu barındırdığı yani durağan olmadığı ifade edilmektedir. Durağan olup olmadığının anlaşılabilmesi için kritik değerlerin saptanması gerekmektedir. Bunlar, Dickey-Fuller (DF) yöntemi ile hesaplanan Tau istatistik değerlerdir. Dickey-Fuller (DF) yöntemi kullanılarak saptanan Tau istatistik değerlerinin mutlak değeri aşağıda gösterilmektedir.

3.5'teki model bir sabit terim eklendiğindeki halini ifade etmektedir;

$$\Delta Y_a = \beta_0 + \mu Y_{a-1} + u_a \quad (3.5)$$

Denkleme sabit terim ve trend eklenmiş hali ise;

$$\Delta Y_a = \beta_0 + \beta_1 + \mu Y_{a-1} + u_a \quad (3.6)$$

Olarak ifade edilmektedir (Çelik ve Taş, 2007: 15).

2.2.1.2. Phillips Perron (PP) testi

ADF testi birim kök testleri içerisinde en sık kullanılan testtir fakat bu testin eksik tarafları olduğu için bu eksikliklerin giderilmesinde farklı testler kullanılmaktadır. Bu konuda başvurulabilecek testlerden bir tanesi Phillips- Perron testidir. Philips ve Perron, araştırmalarında çoğunlukla finansal zaman serilerinde popüleritesi olan birim kök testlerinin üzerine düşmüşlerdir. ADF testinden ayrıldığı nokta ise hatalarda oluşan korelasyon ve değişen varyans sorunlarına getirdiği çözümlerdir (Kutlar, 2005: 321).

3.7'de kurulan denklem gösterilmektedir;

$$Y_a = z + \alpha Y_{a-1} + u_a \quad (3.7)$$

$$Y_a = z + \mu(a-A/2) + \alpha Y_{a-1} + u_a \quad (3.8)$$

Yukarıdaki modelde u_a : hata terimlerinin dağılımını, A : gözlem sayısını ifade etmektedir. Denklemdaki z ve α katsayıları trendsiz model için en küçük kare (EKK) katsayılarını gösterirken z , α , u_a katsayıları da trendli modelin EKK katsayılarını tanımlamaktadır. Philips-Peron hipotezin yazımı aşağıdaki gibi yapılmaktadır:

$H_0: \alpha=0$ Seri durağan düzeyde değildir, birim kök içermektedir.

$H_1: \alpha \neq 0$ Serinin durağan düzeydedir, birim kök içermemektedir.

PP testi ile DF testinin kritik değerleri birbiriyle aynıdır. PP birim kök testinin test sonuçlarıyla, ADF birim kök testinin sonuçları için hesaplandığı kritik tablo değerleri karşılaştırıldığında H_0 hipotezleri red veya kabul edilmektedir. Bu karşılaştırma sonucuna baktığımızda serilerin durağanlık durumuna karar kılınmaktadır (Kiraz, 2016: 82).

2.2.1.3. Kwiatkowski Phillips Schmidt Shin (KPSS) testi

Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS) testi, ADF ve PP uzun dönem birim kök testlerine kıyasladığımız zaman göre daha verimli sonuçlar vermektedir.

$$Y_a = X_a' \beta + u_a \quad (3.9)$$

Modeldeki X_a “sabit ve trend” veya “sabit” determinist bileşeni göstermektedir. KPSS testi ile amaçlanan, zaman serilerinin determinist trend 'ten arındırılması ve birim kök sorununun giderilmesidir. KPSS testine baktığımızda sıfır hipotezi ve alternatif hipotez, ADF ile PP testlerindeki sıfır hipotezi ve alternatif hipotezin tam tersi olduğu görülmektedir. Kısaca özetleyecek olursak sıfır hipotez durumu KPSS testinde serinin durağan seviyede olduğunu göstermekte, alternatif hipotez ise serinin durağan seviyede olmadığını göstermektedir. KPSS testinde deterministik trendin arındırılması, seriyi durağan hale getirmektedir (Azam ve diğerleri, 2016: 1556-1567).

KPSS testinde kurulmuş olan hipotezler aşağıdaki gibidir:

$H_0: \delta < 1$ Seri birim kök içermemektedir, durağandır.

$H_1: \delta = 1$ Seri birim kök içermektedir, durağan değildir.

2.2.1.4. Ng-Perron Testi

Ng-Perron 2001 yılında yaptığı çalışmalarında, Phillips–Perron birim kök testi için ortaya çıkan hata teriminin hacmindeki boyut dağılımı çarpıklığını ortadan kaldırılması için M-Testlerini geliştirmişlerdir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2007: 365). Ng ve Perron (2001), geliştirmiş oldukları Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (Generalized Least Squares) yöntemini birim kök testinde kullanarak trendden arındırılan serileri incelemiştir. Böylece dört farklı test istatistiği meydana gelmektedir.

Geliştirilmiş olan M-testleri ise MZ_α , MZ_t ve MSB 'dir. MSB testi Z_α ve Z_t testlerini ifade etmektedir. Aşağıda 3.10, 3.11 ve 3.12 denklemlerinde gösterilmiştir.

$$MZ_\alpha = Z_\alpha + \left(\frac{T}{2}\right)(\theta 1 - 1)^2 \quad (3.10)$$

$$MSB = \left(\frac{T^{-2} \sum_{t=1}^T y^2_{t-1}}{S^2}\right)^{1/2} \quad (3.11)$$

$$MZ_t = Z_t + \left(\frac{1}{2}\right) \left(\frac{\sum_{t=1}^T y^2_{t-1}}{S^2}\right)^{1/2} (\theta 1 - 1)^2 \quad (3.12)$$

MPT serisine bakıldığında, seride sabit olduğunda test istatistiği 3.13 numaralı denklemden gibi hesaplanmaktadır. Sabit ve trend olduğunda ise 3.14 numaralı denklemden gösterildiği gibi hesaplanmaktadır.

$$MPT = \left[\frac{\bar{c} T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}^2_{t-1} - \bar{c} T^{-1} \tilde{y}_T^2}{S_{AR}^2} \right] \quad (3.13)$$

$$MPT = \left[\frac{\bar{c} T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}^2_{t-1} + (1-\bar{c}) T^{-1} \tilde{y}_T^2}{S_{AR}^2} \right] \quad (3.14)$$

MZ_α ve MZ_t testleri için hesaplanmış olan test istatistiklerinin değeri Ng-Perron tarafından belirlenen kritik değerlerden küçükse genel hipotez reddedilememektedir. MSB ve MPT test istatistiklerinin değeri ise Ng-Perron'un belirlemiş olduğu kritik değerden küçükse genel hipotez reddedilmektedir (Göktaş, 2008: 54).

2.2.2. Sınır Testi

Eşbütünleşme testlerinin kullanımında değişkenler arasındaki bütünleşme derecelerinin aynı olmaması ve veri setinin sınırlı olması ile sağlıklı sonuçlar elde edilmeyebilmektedir. Bunun için Pesaran ve diğerlerinin (2001) geliştirdiği sınır testi yaklaşımı kullanılmaktadır. Sınır testi yaklaşımı değişkenlerin eşbütünleşme derecesine bakılmaksızın uzun dönemli ilişkilerin analiz edilmesine imkân sağlamaktadır (Genç, 2015: 140).

Sınır testi yapılırken tahmin edilen Kısıtlanmış Hata Düzeltme Modeli (UECM), aşağıda denklem 3.15'te gösterilmektedir. Serinin eşbütünleşme ilişkisi olup olmadığını saptamak için modelde kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin birinci dönemdeki gecikme katsayıları incelenmektedir. F testiyle bu katsayıların anlamlılığı test edilmektedir. Sınır testi ile eşbütünleşme arasındaki ilişkinin incelenmesindeki en büyük özellik model içindeki değişkenin I (2) olmaması gerektiğidir (Esen, Yıldırım ve Kostakoğlu, 2012: 256-257).

$$\Delta X_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta X_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{2i} \Delta Y_{t-1} + \beta_3 X_{t-1} + \beta_4 Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3.15)$$

Sınır Testinin temel hipotezi aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$H_0: \beta_3 = \beta_4 = 0$$

$$H_1: \beta_3 \neq \beta_4 \neq 0$$

Kurulan modelde eşbütünleşme ilişkisine karar vermek için H_0 hipotezinin reddedilmesi gerekmektedir. Sınır testindeki hesaplanmış olan test istatistiği Pesaran vd. (2001)'deki üst ve alt kritik değerleriyle karşılaştırılıp incelenmektedir (İpek ve Kızılgöl, 2016: 428). Hesaplanan F istatistiği değerinin tablodaki alt kritik değerden küçük olması durumunda, eş bütünleşme ilişkisi olmadığını ifade eden temel hipotez kabul edilmekte ve eş bütünleşme ilişkisinin olmadığına karar verilmektedir. Hesaplanan F istatistiği değerinin tablo üst kritik değerinden büyük olması durumunda ise temel hipotez reddedilmekte ve eş bütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Karaca, 2005: 6).

2.2.3. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) Modeli

Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (ARDL) yardımıyla değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler incelenmektedir. ARDL modelinde tüm değişkenlerin gecikme uzunlukları farklı farklı ve çeşitli bilgi kriterlerinden yararlanılarak belirlenebilmektedir. Uygun gecikme uzunluklarıyla tahmin edilen modelde, hesaplanmış olan katsayıların işaretlerine ve istatistiksel olarak anlamlılıklarına bakılmaktadır. Böylece değişkenlerin uzun dönem için etkileri hakkında yorum yapılabilir (Yamak ve Tanrıöver, 2007).

ARDL Modeli: Denklem 3.16’da gösterilmektedir;

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} X_{t-i} + e_t \quad (3.16)$$

Model içindeki m ve n sembolleri, uygun gecikme uzunluklarını göstermektedir. ARDL modelinde bütün değişkenlerinin aynı düzeyde bütünleşik olma durumu aranmamaktadır. Bu yüzden I(0) ve I(1) değişkenlerinin model içinde kullanılmasının belirli sınırı bulunmamaktadır. ARDL modelinde değişkenlerin hiçbirinin ikinci ya da daha büyük derecede bütünleşik olmaması gerekmektedir (Çağlayan, 2006: 427).

Uzun Dönem Katsayısının hesaplanması 3.17 numaralı eşitlikte gösterilmektedir.

$$\beta = \frac{\sum_{i=0}^n \beta_{2,i}}{1 - \sum_{i=1}^m \beta_{1,i}} \quad (3.17)$$

Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkiye 3.18 numaralı eşitlikte sunulan ARDL modeline dayalı hata düzeltme modelinin tahminiyle karar verilmektedir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 ect_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_2 \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_3 \Delta X_{t-i} + u_t \quad (3.18)$$

Denklemdaki Δ değişkenlerin 1. farkını göstermekte ve “ECT_{t-1}” ibaresi ise ARDL modelinin uzun dönemli ilişkisinin hata terimlerinin gecikmeli değerini göstermektedir. Katsayının negatif ve anlamlı olması gerekmektedir. Sonuç olarak uzun dönemde değişkenler arasında oluşan eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu kanısını destekler niteliktedir (Keskin, 2008: 228).

2.2.4. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin saptanması için “Granger Nedensellik Testi” ne başvurulmaktadır. Düzey seviyede durağan olmayan ve aynı derecede durağanlaşan değişkenler arasındaki nedenselliğin saptanması ve yönünün bulunması amacıyla nedensellik testi kullanılmaktadır. Bu yöntemin kullanılması için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmalıdır (Gazel, 2017: 291; Tayyar, 2018: 101).

Seriler durağan değil ise, serilerin birinci veya ikinci farkları alınıp durağan hale getirilmelidir. Ancak Toda-Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen Gecikmesi Artırılmış VAR yöntemi ile serilerdeki durağanlık kuralı aranmamaktadır. Böylece serilerin daha fazla bilgi içermeleri ve sonuçların hata olmadan başarılı olması olanağını sağlamaktadır (Yavuz, 2006: 169).

Toda-Yamamoto nedensellik analizi, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı önemsiz olduğu için zaman serilerinin maksimum bütünleşme derecesini belirlemektedir. Analizdeki optimum gecikme uzunluğu (s), maksimum bütünleşme derecesi (b_{max}) sembolleriyle belirtilmektedir (Doğan, 2017: 24).

Toda-Yamamoto nedensellik analizi VAR yöntemiyle oluşturulan denklem aşağıda 3.19 numaralı denklemde gösterilmektedir.

$$Y_t = \lambda_1 + \sum_{i=1}^s \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=s+1}^{s+b_{max}} \beta_{1j} Y_{t-j} + \sum_{i=1}^s a_{1i} X_{t-i} + \sum_{j=s+1}^{s+b_{max}} a_{1j} X_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (3.19)$$

Denklem 3.19 için kurulan hipotez aşağıda gösterilmektedir.

$$H_0: \forall i \text{ için } a_{1i} = 0$$

$$H_a: \forall i \text{ için } a_{1i} \neq 0$$

H_0 hipotezinin reddedilmesi durumunda, X'ten Y'ye doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğundan bahsedilebilir.

$$X_t = \lambda_2 + \sum_{i=1}^s \delta_{2i} X_{t-i} + \sum_{j=s+1}^{s+b_{max}} \delta_{2j} X_{t-j} + \sum_{i=1}^s \vartheta_{2i} Y_{t-i} + \sum_{j=s+1}^{s+b_{max}} \vartheta_{2j} Y_{t-j} + \varepsilon_{2t} \quad (3.20)$$

Denklem 3.20 için kurulan hipotez aşağıdaki gösterilmektedir.

$$H_0: \forall i \text{ için } \partial_{2i}=0$$

$$H_a: \forall i \text{ için } \partial_{2i} \neq 0$$

H_0 hipotezinin reddi durumunda, Y'den X'e doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığından bahsedilebilir (Şoltan, 2009: 60-61).

3. AMPİRİK ANALİZ SONUÇLARI

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinin 2003:1-2022:3 dönemleri arasındaki çeyrek yıllık verileri kullanılarak turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. İlk olarak; değişkenlerin durağanlığını sınamak için ADF, PP, KPSS ve Ng-Perron olmak üzere dört farklı birim kök test uygulaması yapılmıştır. Sonrasında eşbütünleşme ilişkisi sınır testi kullanılarak araştırılmıştır. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (ARDL) yöntemiyle değişkenlerin kısa ve uzun dönemli ilişkileri analiz edilmiştir. Son olarak Toda-Yamamoto Nedensellik Testi kullanılarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ve yönü incelenmiştir.

3.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Birim kök testleriyle analizlerin birinci aşaması gerçekleştirilmiştir. Burada değişkenlerin durağanlık seviyeleri tespiti, Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF), Phillips Perron (PP), Kwiatkowski Phillips Schmidt Shin (KPSS) ve Ng-Perron testleri ile araştırılmaktadır. Tablo 3.4'te birim kök testlerinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 3.4 incelendiğinde, LRBUY değişkeninin, ADF testi sonucuna bakıldığında %5 anlamlılık düzeyinde düzeyde birim kök problemi gözükmemektedir. PP testi sonucunda ise %5 anlamlılık düzeyinde düzeyde durağan olduğu görülmektedir. KPSS testi sonucuna göre %1 anlamlılık düzeyinde düzeyde durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Son olarak Ng-Perron testine bakıldığında ise seri birinci farkı alındığında % 1 anlamlılık düzeyinde durağandır.

LRTUR değişkeni için, ADF testi sonucuna göre düzeyde %1 anlamlılık düzeyinde birim kök problemi yoktur. PP testi sonucunda ise %1 anlamlılık düzeyinde düzeyde durağan olduğu görülmektedir. KPSS testi sonucunda, %1 anlamlılık

düzeyinde düzeyde durağan olduğu görülmektedir. Ng-Perron testinde ise %5 anlamlılık düzeyinde düzeyde durağandır.

LRDOV değişkeni, ADF testi sonucuna göre serinin birinci farkı alındığında %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. PP testi sonucunda ise %1 anlamlılık düzeyinde birinci farkı alındığında durağan olduğu görülmektedir. KPSS testi sonucunda, %1 anlamlılık düzeyinde birinci farkı alındığında durağandır. Ng-Perron testinde ise %5 anlamlılık düzeyinde birinci farkında durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 3.3. ADF, PP, KPSS ve Ng-Perron Birim Kök Testlerinin Sonuçları

DEĞİŞKEN	ADF	PP	KPSS	NG-PERRON				KARAR
				MZa	MZt	MSB	MPT	
LRBUY	-3.725 (0) ^{y**}	-3.584 (2) ^{y**}	0.064 (6) ^{y*}	-13.457(2) ^y	-2.584 (2) ^y	0.192 (2) ^y	6.824 (2) ^y	I(0)
	-4.080(%1)	-4.080(%1)	0.216(%1)	-23.800(%1)	-3.420(%1)	0.143(%1)	4.030(%1)	
	-3.468(%5)	-3.468(%5)	0.146(%5)	-17.300(%5)	-2.910(%5)	0.168(%5)	5.480(%5)	
	-3.161(%10)	-3.161(%10)	0.119(%10)	-14.200(%10)	-2.620(%10)	0.185(%10)	6.670(%10)	
ΔLRBUY				-27.574 (5) ^{y*}	-3.712 (5) ^{y*}	0.134 (5) ^{y*}	3.305 (5) ^{y*}	
				-23.800(%1)	-3.420(%1)	0.143(%1)	4.030(%1)	
				-17.300(%5)	-2.910(%5)	0.168(%5)	5.480(%5)	
				-14.200(%10)	-2.620(%10)	0.185(%10)	6.670(%10)	
LRTUR	-5.697(4) ^{y*}	-3.848(1) ^{y*}	0.094(5) ^{y*}	-23.232 (1) ^{y**}	-3.330(1) ^{y**}	0.143 (1) ^{y**}	0.143 (1) ^{y**}	I(0)
	-4.086(%1)	-3.679(%1)	0.216(%1)	-23.800(%1)	-3.420(%1)	0.143(%1)	0.143(%1)	
	-3.471(%5)	-2.967(%5)	0.146(%5)	-17.300(%5)	-2.910(%5)	0.168(%5)	0.168(%5)	
	-3.162(%10)	-2.622(%10)	0.119(%10)	-14.200(%10)	-2.620(%10)	0.185(%10)	0.185(%10)	
LRDOV	-0.168(9) ^y	-2.555(1) ^y	0.297(6) ^y	-3.321 (1) ^y	-1.095 (1) ^y	0.329 (1) ^y	23.789 (1) ^y	I(1)
	-4.096(%1)	-4.080(%1)	0.216(%1)	-23.800(%1)	-3.420(%1)	0.143(%1)	4.030(%1)	
	-3.476(%5)	-3.468(%5)	0.146(%5)	-17.300(%5)	-2.910(%5)	0.168(%5)	5.480(%5)	
	-3.165(%10)	-3.161(%10)	0.119(%10)	-14.200(%10)	-2.620(%10)	0.185(%10)	6.670(%10)	
ΔLRDOV	-5.261(8) ^{y*}	-11.397(9) ^{x*}	0.430(8) ^{z*}	-11.478(9) ^{z**}	-2.386(9) ^{z**}	0.207 (9) ^{z**}	2.173 (9) ^{z**}	
	-4.096(%1)	-2.595(%1)	0.739(%1)	-13.800(%1)	-2.580(%1)	0.174(%1)	1.780(%1)	
	-3.476(%5)	-1.195(%5)	0.463(%5)	-8.100(%5)	-1.980(%5)	0.233(%5)	3.170(%5)	
	-3.165(%10)	-1.614(%10)	0.347(%10)	-5.700(%10)	-1.620(%10)	0.275(%10)	4.450(%10)	

Not: (.) Parantez içindeki rakamlar ADF testinde AIC kriteri tarafından belirlenmiş olan gecikme uzunluklarıdır. PP, KPSS ve NG-PERRON testlerinde Bartlett Kernell tahmin yöntemi kullanılmış, bant genişliği ise Newey-West olarak belirlenmiştir. x: regresyonun sabit terim veya trend içermediğini, y: regresyonun sabit terim ve trend içerdiğini, z: regresyonun sabit terim içerdiğini ifade etmektedir. *: %1 anlamlılık düzeyi. **: %5 anlamlılık düzeyi, ***: %10 anlamlılık düzeyi gösterdiğini ifade etmektedir.

3.2. Sınır Testi Sonuçları

Uygun gecikme uzunluğu ile tahmin edilen sınır testi sonuçları Tablo 3.4'te gösterilmektedir.

Tablo 3.4. Sınır Testi Sonuçları

M	F İstatistiği	Kritik Değerler	
		%10 anlamlılık düzeyi	
		Alt Sınır	Üst Sınır
2	3.93	4.19	5.06

Not: M, denklemdeki bağımsız değişken sayısını belirtmektedir. Alt ve üst değerler Pesaran vd. (2001)'den alınmıştır.

Hesaplanmış olan F istatistik değeri (3.93) üst kritik değerden (5.06) küçük olduğu için bu değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. LRDOV değişkeni, I (1) birinci farkı alındığında durağan düzeyde olduğu için F istatistik değeri, üst değer ile mukayese edilmektedir.

3.3. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) Modeli Sonuçları

Turizmin ekonomik büyümeye uzun dönemli etkisi, ARDL analizi ile incelenmiştir. Bu doğrultuda kurulan ARDL (m,n,v) modeli, 3.21 numaralı denklemde gösterilmektedir.

$$LRBUY_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} LRBUY_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{2i} LRTUR_{t-i} + \sum_{i=1}^v \beta_{3i} LRDOV_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.21)$$

LRBUY, LRTUR ve LRDOV değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesi için AIC bilgi kriteri yardımıyla tahmin edilmiş olan ARDL modelinin uygun gecikme uzunlukları; LRBUY değişkeni için 2, LRTUR değişkeni için 1 ve LRDOV değişkeni için 0 olarak görülmektedir. Böylece kurulan ARDL modeli ile uzun dönemli ilişki tahmin edilirken, ARDL (2,1,0) olarak belirlenmektedir. Bu modelden ulaşılan sonuçlar aşağıdaki Tablo 3.6'da gösterilmiştir.

Tablo 3.5. ARDL (2,1,0) Modelinden Elde Edilen Uzun Dönem Katsayıları

Bağımlı Değişken: LRBUY			
Değişkenler	Katsayı	t istatistiği	Prob
LRTUR	-0.11	-1.15	0.1469
LRDOV	-0.05	-0.42	0.6588
C	5.92*	3.0	0.0037
TREND	0.00**	2.56	0.0123

Not: *: %1 anlamlılık düzeyini, **: %5 anlamlılık düzeyini, ***: %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 3.5'te sunulan sonuçlar değerlendirildiğinde, ARDL (2,1,0) modelinden elde edilen bulgulara göre uzun dönemli katsayılar, turizmin ekonomik büyümeye etkisinin istatistiksel olarak anlamsız olduğunu göstermektedir.

3.4. ARDL Modeline Dayalı Hata Düzeltme Modelinin Sonuçları

Turizmin ekonomik büyüme üzerindeki kısa dönemli etkilerini gösteren hata düzeltme modeli tahmin sonuçları Tablo 3.6'da sunulmaktadır. Hata düzeltme modeline göre turizmin ekonomik büyüme üzerindeki kısa dönemli etkisi anlamlı ve pozitif yönlüdür.

Tablo 3.6. Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

Bağımlı Değişken: LRBUY			
Değişkenler	Katsayı	t istatistiği	Prob
C	5.926*	3.495	0.0008
@TREND	0.002*	3.261	0.0017
LRBUY (-1))	-0,244**	-2.433	0.0175
LRTUR	0.067*	4.165	0.0001
ECT (-1)*	-0,206*	-3.483	0.0009

Not: *: %1 anlamlılık düzeyini. **: %5 anlamlılık düzeyini. ***: %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

3.5. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Sonuçları

Çalışmanın bu bölümünde, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünün tespit edilmesi amacıyla VAR Modeli kullanılmıştır. İlk olarak uygun gecikme uzunluğu belirlenmiştir. Bunun için LogL, LR test statistic (LR), Final Prediction Error (FPE), Akaike Information Criterion (AIC), Schwarz Information Criterion (SC),

Hannan-Quinn Information Criterion (HQ) kriterlerinden yararlanılarak elde edilen sonuçlar Tablo 3.7’de gösterilmiştir.

Tablo 3.7. VAR Modeli İçin Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	44.62760	NA	6.21e-05	-1.172.608	-1.077.002	-1.134.589
1	254.4972	396.0919	2.17e-07	-6.830.907	-6.448483*	-6.678829*
2	266.9366	22.42598	1.97e-07	-6.927.792	-6.258.549	-6.661.655
3	272.0551	8.795198	2.21e-07	-6.818.455	-5.862.393	-6.438.259
4	275.2156	5.163533	2.62e-07	-6.653.960	-5.411.079	-6.159.706
5	296.3769	32.78519	1.88e-07	-6.996.533	-5.466.834	-6.388.220
6	306.9733	15.52151	1.83e-07	-7.041.503	-5.224.985	-6.319.131
7*	324.2063	23.78628*	1.48e-07*	-7.273416*	-5.170.080	-6.436.986
8	326.0348	2.369431	1.87e-07	-7.071.404	-4.681.249	-6.120.915

Not: *: Uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Toda-Yamamoto nedensellik analizini gerçekleştirmek için AIC kriteri kullanılarak, optimum gecikme uzunluğu 7 olarak belirlenmiştir. Hesaplanan birim kök testlerine göre LRDOV değişkeninin birinci farkı alındığında durağan olması nedeniyle maksimum gecikme uzunluğu 1 olarak seçilmiştir. Bu sebeple VAR (8) modeli tahmin edilmiştir.

Tablo 3.8. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Sonuçları

Temel Hipotez	χ^2	Nedensellik Yönü
LRBUY LRTUR'un Granger nedeni değildir.	16,07**	LRBUY ↔ LRTUR
LRTUR LRBUY'un Granger nedeni değildir.	14,94**	
LRBUY LRDOV'un Granger nedeni değildir.	22,13*	LRBUY ↔ LRDOV
LRDOV LRBUY'un Granger nedeni değildir.	13,76***	
LRTUR LRDOV'un Granger nedeni değildir.	30,78*	LRTUR → LRDOV
LRDOV LRTUR'un Granger nedeni değildir.	6,38	

Not: *: %1, **: %5, ***: %10 anlamlılık düzeyini, “→” tek yönlü nedenselliği, “↔” çift yönlü nedenselliği göstermektedir.

Hipotezler MWald testiyle sınanarak değişkenler arasındaki ilişkinin yönü araştırılmıştır. Tablo 3.8’a bakıldığında, ekonomik büyümeyle turizm gelirleri arasında %5 anlamlılık düzeyinde çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Ekonomik büyümeyle döviz kuru değişkenleri arasında ise %1 anlamlılık düzeyinde çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır. Son olarak, turizm gelirlerinde döviz kuruna doğru %1 anlamlılık düzeyinde tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

SONUÇ

Türkiye coğrafi konumu nedeniyle yüzyıllardır birçok medeniyeti içerisinde barındırmaktadır. Bu sebeple oldukça zengin bir kültürel tarihi mirasa sahiptir. Türkiye, üç tarafının denizlerle çevrili olması, yeryüzü şekilleri, dört mevsimin yaşanması, ılıman iklim kuşağında yer alması, doğal kaynakların fazla olması, bitki ve hayvan çeşitliliğinin yüksek olması gibi sebeplerle turistleri cezbeden bir ülke konumuna sahiptir. Türkiye sadece kıyı turizmi değil, termal turizm, kış turizmi, sağlık turizmi, yayla turizmi gibi birçok turizm çeşitlerini de içerisinde barındırmaktadır.

Turizmin ekonomik büyümeye katkılarını bakıldığında hizmet sektörü içerisinde yer aldığı için başta istihdam alanı açma olmak üzere, üretim ve yatırımın artmasına, döviz hareketlerine olanak sağlamaktadır. Ülkeye gelen yabancıların konaklamadan başlanılarak yeme-içme, sağlık, ulaşım, giyim-kuşam, hediyelik eşya vb. her türlü harcamaları ülkedeki döviz girdisini artırmaktadır. Dövizdeki artışlar ekonomik büyümenin oluşmasına sebep olmaktadır. Ayrıca turizm ülkelerde istihdam potansiyelini ve milli geliri yükseltici sonuçlar doğurmakla birlikte borç yükü ve ödemeler dengesine pozitif etkiler yaratabilmektedir.

Bu çalışmada, turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ampirik olarak analiz edilmiştir. Analizde 2003:1-2022:3 dönemleri arasında çeyrek yıllık veriler kullanılmıştır. Ekonomik büyüme için bağımlı değişken olan reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (LRBUY) verisi Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'ndan (TCMB) elde edilmiştir. Bağımsız değişkenler turizm geliri (LRTUR) ve reel efektif döviz kuru (LRDOV), verileri de Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'ndan (TCMB) alınmıştır.

Uygulama yapılırken dört farklı analiz yönteminden yararlanılmıştır. Birinci olarak, değişkenlerin durağanlık seviyesini belirlemek için Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF), Phillips Perron (PP), Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS) ve Ng-Perron birim kök testleri kullanılmıştır. Sonrasında ise değişkenler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisi, Paseran vd. (2001)'nin geliştirmiş oldukları Sınır Testi aracılığı ile test edilmiştir. Gecikmesi Dağıtılmış Oto regresif Model (ARDL) ile değişkenlerin kısa ve uzun dönemli ilişkileri araştırılmıştır. Ayrıca Toda-Yamamoto Nedensellik Testi'ni kullanarak değişkenlerin nedensellik ilişkisi ve bu ilişkinin yönü araştırılmıştır.

Birim kök testlerinin sonuçlarına göre; LRBUY değişkeni, ADF, PP ve KPSS testi sonuçlarına göre düzeyde durağandır. Ng-Perron testine bakıldığında ise serinin birinci farkı alındığında durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. LRTUR değişkeninde ise; ADF, PP, KPSS ve Ng-Perron testlerinin sonuçlarına bakıldığında serilerin düzeyde durağan olduğu görülmektedir. Son olarak LRDOV değişkeni incelendiğinde, ADF, PP, KPSS ve Ng-Perron testi sonuçlarına göre seri birinci farklı alındığında durağandır sonucuna ulaşılmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde; LRBUY ve LRTUR değişkenlerinin düzey seviyede durağan olduğu, LRDOV değişkeninin ise birinci farkı alındığında durağan olduğu sonucu elde edilmektedir.

İkinci olarak ise değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Sınır Testi aracılığıyla araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, F istatistik değeri üst kritik değerden küçük olduğu için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin görülmeyeceği sonucuna ulaşılmıştır. ARDL modeli yardımıyla değişkenlerin arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişki irdelenmiştir. Elde edilen katsayılara göre uzun dönem için turizmin ekonomik büyümeye etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır. Kısa dönemli ilişkisinin incelendiği hata düzeltme modelinde ise turizmin ekonomik büyüme üzerindeki kısa dönemli etkisi anlamlı ve pozitif yönlüdür.

Üçüncü olarak ise değişkenler arasında nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto Nedensellik Testi kullanılarak araştırılmıştır. Analizden elde edilen sonuçlara göre ekonomik büyümeyle turizm gelirleri arasında %5 anlamlılık düzeyinde çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu, ekonomik büyümeyle döviz kuru arasında %1 anlamlılık düzeyinde çift yönlü nedensellik ilişkisine neden olduğu saptanmıştır. Son olarak turizm gelirlerinden döviz kuruna doğru %1 anlamlılık düzeyinde tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Sonuç olarak Türkiye'nin daha çok turizm geliri sağlaması için kararlı ve sürdürülebilir bir ivme yakalaması gerekmektedir. Türkiye ekonomisi için turizm, önemli döviz girdisi sağlayan kaynakların başında gelmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'de turizm için sağlanan desteklerin çoğaltılması, farklı turizm imkanlarına olanak sağlanması ve bu alanda yapılan yatırımların çoğaltılmasına yönelik uygulanan politikalara önem verilmesi gerekmektedir. Türkiye'nin bir turizm destinasyonu haline gelebilmesi için turizm faaliyetlerinin tüm ülkeye ve mevsimlere yayılması, bu

doğrultuda alt yapının sağlanması ve mevcut olan tesislerin modernizasyonunun en iyi şekilde yapılması gerekmektedir. Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafyada bir güç olarak yer alması için, yakın ve uzak mesafedeki ülkelerle, özellikle tarihi ve kültürel ilişki içinde olduğu tüm ülkelerle iyi ilişki içinde olması, var olan ilişkilerin daha da iyileştirilmesi Türkiye'nin uzun vadeli dış politikası açısından dönem arz etmektedir. Bunun sonucunda, Türkiye'yi turistler açısından tercih edilebilir ülke kategorisine taşıyarak ekonomik büyümeye katkı sağlaması hedeflenmektedir.

KAYNAKÇA

- ACAR, Y. (2002) **İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri**, Bursa, Vipaş A.Ş.
- AĞAYEV, S.; N. YAMAK, (2009) “Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri” **Atatürk Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 23, Sayı 4, ss. 179-204.
- AKIN, A.; M. Y. ŞİMŞEK; A. AKIN, (2012) "Turizm Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi" **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)**, Cilt 4, Sayı 7, ss. 63-81.
- AKOVA, O. (2021) "Cultural Destination Attributes, Overall Tourist Satisfaction And Tourist Loyalty: First Timers Versus Repeaters" **Advances in Hospitality and Tourism Research (AHTR)**, Volume 9, Issue 1, ss. 2-268.
- AKTAŞ, C. (2010) "Türkiye’de Reel Döviz Kuru ile İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin Var Tekniğiyle Analizi" **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, Cilt 6, Sayı 11, ss. 123-140.
- ALGAN, N.; S. GENCER, (2015) "Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi:Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testinden Bulgular" **Çukurova Üniversitesi SosyalBilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 24, Sayı 1, ss. 31-44.
- ALP, C. (2018) “Cinsiyet Eşitsizliğinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği” Yüksek Lisans Tezi, **Giresun Üniversitesi**, S.B.E. Giresun.
- ALTINER, A. (2019) "Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1969-2018)" **Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2, ss. 114-133.
- ARABACI, H. (2018) "Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme" **Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 4, Sayı 3, ss. 104-109.
- ASLAN, A. (2014) "Tourism Development And Economic Growth İn The Mediterranean Countries: Evidence From Panel Granger Causality Tests" **Current Issues In Tourism**, Volume 17, Issue 4, ss. 363-372.
- AYAYDIN, H.; N. BALTACI; F. PALA; A. BARUT, (2019) "Türkiye’de Turizm, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki" **Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi**, Cilt 8, Sayı 15, ss. 69-84.
- AZAM, M. ve diğerleri (2016) “Socio-economic Determinants of Energy Consumption: An Empirical Survey for Greece” **Renewable and Sustainable Energy Review**, Volume 57, ss. 1556-1567.
- BAHAR, O. (2006) "Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı" **Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, ss. 137-150.
- BAHAR, O. (2007) "Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Ekonomik Açından Yeri ve Önemi" **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 19, ss. 1-19.

- BAHAR, O.; M. KOZAK, (2013) **Turizm Ekonomisi**, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- BAHAR, O.; M. KOZAK, (2015) **Turizm Ekonomisi**, 7. bs., Ankara, Detay Yayıncılık.
- BALAGUER, J.; M. CANTAVELLA JORDA, (2002) "Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: The Spanish Case" **Applied Economics**, Volume 34, ss. 877-884.
- BALLI, E.; Ç. SIGEZE; N. ÇOŞKUN, (2020) "Türkiye’de Turizm Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Doğrusal Olmayan Nedensellik İlişkisi" **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 1, ss. 97-117.
- BALIKÇIOĞLU, E.; K. OKTAY, (2015) "Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Kamu Politikaları Doğrultusunda Değerlendirilmesi" **Sosyoekonomi**, Cilt 23, Sayı 25, ss. 113-125.
- BAŞOL, K.; M. DURMAN, M. Y. ÇELİK, (2005) “Kalkınma Sürecinin Lokomotifi: Doğal Kaynaklar” **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi**, Sayı 14, ss. 61-71.
- BERBER, M. (2006) **İktisadi Büyüme ve Kalkınma**, Trabzon, Derya Kitabevi.
- BERBER, M. (2011) **İktisadi Büyüme ve Kalkınma Teorileri ve Kalkınma Ekonomisi**, Trabzon, Derya Kitabevi.
- BİBER, A. E. (2010) “İktisadi Büyümede Kurumsal Faktörler ve Kurumsal Değişim” **Akademik Bakış Dergisi**, Cilt 19, Sayı 1, ss. 1-24.
- BİLGİÇLİ, İ.; F. ALTINKAYNAK, (2016) "Turizm Endüstrisinin Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri Ve Önemi: Ekonomi Paradigması İle Yaklaşımı" **Uluslararası Yönetim ve İşletme Dergisi**, Cilt 16, ss. 560-580.
- BOCUTOĞLU, E. (2009) **Makro İktisat Teoriler ve Politikalar**, 5.bs., Tranzon, Murathan Yayınevi.
- BOZGEYİK, Y.; Y. YOLOĞLU, (2015) "Türkiye’de Turizm Gelirleri ile GSYH Arasındaki İlişki: 2002 2014 Dönemi" **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 8, Sayı 10, ss. 627-640.
- BRIDA, J. G.; W. A. RISSO, (2010) "Tourism As a Determinant of Long-Run Economic Growth" **Journal of Policy Research in Tourism**, Vol. 2, Issue 10, ss. 14-28.
- BRIDA, J.; E. CARRERA; W. RİSSO, (2008) "Tourism’s Impact On Long-Run Mexican Economic Growth" **Economics Bulletin**, Vol. 3, Issue 21, ss. 1-8.
- ÇOBAN, O.; C. ÖZCAN, (2013) “Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010)” **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, ss. 243-261.

- COŞKUN, N. (2010) "Türkiye’de Turizm Politikaları ve Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri" **Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü**, <https://warwick.ac.uk/fac/soc/pais/research/researchcentres/csgr/index/guide/variables> Erişim tarihi: 01/01/2023.
- ÇAĞLAYAN, E. (2006) “Enflasyon, Faiz Oranı ve Büyümenin Yurtiçi Tasarruflar Üzerindeki Etkileri” **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt 21, Sayı 1, ss. 423-438.
- ÇAVUŞ, Ş.; M. ÖNCÜER, (2013) **Türk Turizm Tarihi Yapısal ve Sektörel Gelişim**, Ankara, Detay Yayıncılık.
- ÇEKEN, H. (2008) "Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme" **Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 2, ss. 293-306.
- ÇETİNKAYA, A. T. (2014) “Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Belirleyicileri 1975- 2012” Yüksek Lisans Tezi, **İstanbul Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- ÇİMAT, A.; O. BAHAR, (2003) "Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri Ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme" **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt 6, ss. 1-18.
- DELİKTAŞ, E. (2001) “Malthusgil Yaklaşımdan Modern Ekonomik Büyümeye” **Ege Akademik Bakış İktisadi ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1. ss. 97- 116.
- DEMİR, E.; O. BAHAR, (2021) "Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Analiz" **International Journal of Social Sciences and Education Research**, Cilt 7, Sayı 2, ss. 162-172.
- DERELİ, D. D.; E. AKIŞ, (2019) "Türkiye’de Turizm Gelirleri ile İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi (1970-2016)" **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 33, Sayı 2, ss. 467-477.
- DİLBER, İ.; J. KILIÇ, (2018) "Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Engle Granger Eşbütünleşme Testi ve VAR Model" **TESAM Akademi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 2, ss. 95-118.
- DİNLER, Z. (1998) **İktisada Giriş**, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları.
- DİRLİK, E. (2016) "Geçerlik Kavramının Tarihsel Gelişimi Ve Güvenirlikte En Çok Tercih Edilen Yöntem: Cronbach Alfa Katsayısı" **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 16, Sayı 4, ss. 1865-1879.
- DOĞAN, B. (2017) “Ekonomik Küreselleşme ve Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi” **Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar**, Cilt 54, Sayı 628, ss. 19-27.
- EĞİLMEZ, M. (2013) **Kolay Ekonomi**, 7.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi.

- EMEKLİ, G. (2005) "Avrupa Birliği'nde Turizm Politikaları Ve Türkiye'de Kültürel Turizm" **Ege Coğrafya Dergisi**, Cilt 14, Sayı 1-2, ss. 99-107.
- ERALP, Z. (1983) **Genel Turizm**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ERDOĞAN, S. (2006) "Türkiye'nin İhracat Yapısındaki Değişme Ve Büyüme İlişkisi: Koentegrasyon Ve Nedensellik Testi Uygulaması" **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2006, Sayı 1, ss. 30-39.
- ESEN, E.; S. YILDIRIM; S. F. KOSTAKOĞLU, (2012) "Feldstein-Horioka Hipotezinin Türkiye Ekonomisi İçin Sınanması: ARDL Modeli Uygulaması" **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, ss. 251-267.
- EUGENIO- MARTIN; J. LUIS, (2004) "Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach," **Working Papers 2004 Fondazione Eni Enrico Mattei**.
- GAZEL, S. (2017) "Bist Sınai Endeksi ile Çeşitli Metaller Arasındaki İlişki: TodaYamamoto Nedensellik Analizi" **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5, Sayı 52, ss. 287-299.
- GENÇ, E. (2015) "Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Belirleyicileri, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Yabancı Portföy Yatırımları Bağlamında Bir Analiz: Türkiye Örneği", Doktora Tezi, **Afyon Kocatepe Üniversitesi, S.B.E. Afyon**.
- GÖKTAŞ, Ö. (2011) "Türkiye Ekonomisinde Bütçe Açığının Sürdürülebilirliğinin Analizi". **Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal**, Cilt 0, Sayı 8, ss. 45-64.
- GUPTA, K. R. (2009) **Economics of Development and Planning: History, Principles, Problems and Policies**, India, Atlantic Publishers.
- GÜRKAN, M. İ. (1996) "Turizmin Sosyal Yapı Üzerindeki Etkileri" **Anatolia:Turizm Araştırmaları Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, ss. 112-119.
- HAN E.; A. A. KAYA, (2004) **Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika**, Ankara, Nobel Yayıncılık.
- HİÇ, M. (1994) **Büyüme ve Gelişme Ekonomisi**, İstanbul, Filiz Kitapevi.
- İÇÖZ, O. (2005) **Turizm Ekonomisi** 3. bs., Ankara, Turhan Kitabevi.
- İPEK, E.; Ö. A. KIZILGÖL, (2016) "Türkiye Ekonomisinde Üçüz Açık" **Ege Akademik Bakış**, Cilt 16, Sayı 3, ss. 425-442.
- KAR, M.; E. ZORKİRİŞÇİ, M. YILDIRIM, (2004) "Turizm ve Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme" **Akdeniz İİBF Dergisi**, Cilt 4, Sayı 8, ss. 87-112.

- KAR, M.; H. AĞIR, (2006) “Türkiye’de Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme Yaklaşımı İle Nedensellik Testi: 1926-1994” **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 6, Sayı 11, ss. 50-68.
- KARA, O.; İ. ÇÖMLEKÇİ, V. KAYA, (2012) "Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler ile İlişkisi: Türkiye Örneği (1992 2011)" **International Journal Of Economic & Social Research**, Cilt 8, Sayı 1, ss. 75-100.
- KARACA, O. (2005) “Türkiye’de Faiz Oranı ile Döviz Kuru Arasındaki İlişki: Faizlerin Düşürülmesi Kurları Yükseltir Mi?” **Turkish Economic Association**, Sayı 14, ss. 1-20.
- KARAGÜL, M. (2003) “Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı”, **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, Sayı 5, ss. 79-90.
- KAYGISIZ A. D. (2015) "Net Turizm Gelirleri ve Büyüme İlişkisi: Var Model-Granger Nedensellik Analizi" **Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, ss.155-164.
- KESKİN, N. (2008) “Finansal Serbestleşme Sürecinde Uluslararası Sermaye Hareketleri ve Makroekonomik Etkileri: Türkiye Örneği” Doktora Tezi, **Dokuz Eylül Üniversitesi S.B.E.** İzmir.
- KIM, H. J.; M. H. CHEN; S. C. S. JANG, (2006) "Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan" **Tourism Management**, Cilt 27, Sayı 5, ss. 925-933.
- KIRCA, M.; Ş. CANBAY; K. TÜRKAY; E. YELMAN; K. PİRALİ, (2019) "Türkiye’de Uluslararası Turizm Talebi ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkiler: 1995-2017 Dönemi" **Ekonomi Maliye İşletme Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, ss. 48-68.
- KIZILGÖL, Ö.; E. ERBAYKAL, (2008) "Türkiye’de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi" **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 13, Sayı 2, ss. 351-360.
- KIZILKAYA, O.; E. SOFUOĞLU, Z. KARAÇOR, (2016) “Türkiye’de Turizm Gelirleri Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı” **Yönetim Ve Ekonomi Dergisi**, Cilt 23, Sayı 1, ss. 203-215.
- KIZILKAYA, O. (2018) "Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Büyüme İlişkisinin Bootstrap Nedensellik Testi ile İncelenmesi" **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 10, Sayı 21, ss. 218-227.
- KONCUL, N. (2007) "Public Expenditure and Public Policies for Tourism" **Zagreb International Review of Economics & Business**, Volume 10, Issue 2, ss. 87-93.
- KORKMAZ, S. (1990) **Turizmin Ekonomik ve Sosyal Etkileri** İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.
- KOZAK, M.; O. BAHAR, (2015) **Turizm Ekonomisi** 7. bs. Ankara, Detay Yayıncılık.

- KOZAK, N. (2012) "Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi'nde Yayımlanan Hakem Denetimli Makalelerin Bibliyometrik Profili" **Türk Kütüphaneciliği**, Cilt 26, Sayı 4, ss. 734-756.
- KTB. (2020) <https://www.ktb.gov.tr/TR-96268/turizm.html> Erişim tarihi 27.03.2022.
- KUTLAR, A. (2005) **Uygulamalı Ekonometri** Ankara, Nobel Yayın.
- KREISHAN, F. M. M. (2010) "Tourism and Economic Growth: The case of Jordan" **European Journal of Social Sciences**, Cilt 15, Sayı 2, ss. 229-234.
- LAMBERT, T. S.; N. BOUKAS; M. C. YERALİA, (2014) "Museums And Cultural Sustainability: Stakeholders, Forces, And Cultural Policies" **International Journal of Cultural Policy**, Volume 20, Issue 5, ss. 566–587.
- LIU, H.; H. SONG, (2018) "New Evidence of Dynamic Links between Tourism and Economic Growth Based on Mixed-Frequency Granger Causality Tests" **Journal Of Travel Research**, Volume 5, Issue 7, ss. 1-24.
- MATAHIRA, H.; C. F. TANG, (2017) "Educational Tourism and Its Implications on Economic Growth" **Asia Pacific Journal of Tourism Research**, Volue 22, Issue 11, ss. 1110-1123.
- MELVIN, J. (1995) "History and Measurement in the Service Sector: A Review" **Review of Income and Wealth**, Volume 41, Issue 4, ss. 481-494.
- METODİJESKİ, D., Z. TEMELKOV, (2014) "Tourism Policy of Balkan Countries: Review of National Tourism Development Strategies" **UTMS Journal of Economics**, Volume 5, Issue 2, ss. 231-238.
- MUCUK, M. (2005) **Makro İktisat Teorileri ve İktisadi Gelişme**, 2.bs., Konya, Billur Yayınevi.
- OH, C. (2005) "The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy" **Tourism Management**, Cilt 26, Sayı , ss. 39-44.
- OLALI, H.; T. ALP, (1988) **Turizm Ekonomisi** 1. bs., İzmir, Ofis Matbaacılık.
- ÖNAL, H. (2009) "Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri ve Sanayileşme Stratejileri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Marmara Üniversitesi S.B.E.** İstanbul.
- ÖZCAN, C. C. (2013) "Turizm Talebini Etkileyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi" Doktora Tezi, **Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Konya.
- ÖZCAN, C. C. (2015) "Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı ile Analizi: Türkiye Örneği" **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı 46, ss. 1-119.

- ÖZÇOBAN, D. (2019) “Dış Ticaret Hadlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinde Enflasyonun Rolü: Türkiye Uygulaması” Yüksek Lisans Tezi, **Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, S.B.E.** Bandırma.
- ÖZDEMİR, M. (1992) **Turizmin Türkiye’nin Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri** Ankara, T.C. Turizm Bankası AŞ Yayınları.
- ÖZDEMİR, O. (2002) “Durgun Durum Büyümeden İçsel Büyümeye” **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, ss. 1-16.
- ÖZDEMİR, A. R.; O. ÖKSÜZLER, (2006) "Türkiyede Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi" **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 9, Sayı 16, ss. 107-126.
- ÖZEL, H. A. (2012) "Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri" **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, ss. 63-72.
- ÖZER, M. O. (2021) "Tourism and Economic Growth In Turkey: Fourier Approach" **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, ss. 29-43.
- ÖZTAŞ, K. (2002) **Turizm Ekonomisi Genel Turizm Bilgileri** Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- PAN, X. M.; T. A. M. DOSSOU, (2020) "The Relationship Between Tourism and Sustainable Economic Growth in the Republic of Benin" **Current Issues in Tourism**, Volume 23, Issue 7, ss. 785-794.
- PATA, U. K. (2020) "Turizm, Finansal Gelişme, Ticari Açıklık Ve Sermaye Stokunun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği" **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 29, Sayı 4, ss. 151-167.
- PAYA, M. (2013) **Küresel Ortamda İktisat Politikaları** İstanbul, Türkmen Kitabevi.
- PEKİN, T. (1995) **Ekonomiye Giriş**, İzmir, Bilgehan Matbaası.
- PEKMEZCİ, A. (2020) "Türkiye’de Turizm Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Toda-Yamamoto Nedensellik Yaklaşımı" **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 18, Sayı 4, ss 317-325.
- PESARAN, M. H.; Y. SHİN, R. J. SMİTH, (2001) “Bounds Testing Approaches to The Analysis of Level Relationships” **Journal of Applied Econometrics**, Volume 16, Issue 3, ss. 289-326.
- RADWAN, Y. (2020) "Theoretical Aspects Of Planning Tourism İn Arab Countries" **Business. Education.Law**, Issue 4, ss. 46–51.
- RAJENDRAN, G.; P. MITCHELL, (2007) "Cognitive Theories of Autism" **Developmental Review**, Volume 27, ss. 224-260.

- REBELO, S. (1991) "Long-run Policy Analysis and Long-run Growth" **Journal of Political Economy**, Volume 99, Issue 3, ss. 500-521.
- ROMER, P. M. (1986) "Increasing Returns and Long-Run Growth" **Journal of Political Economy**, Volume 94, Issue 5, ss. 1002-1037.
- SARITAŞ, T. (2017) "Türkiye’de Ekonomik, Sosyal ve Politik Küreselleşme Süreci İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi" Doktora Tezi, **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, S.B.E.** Bilecik.
- SEVÜKTEKİN, M.; M. ÇINAR, (2017) **Ekonometrik Zaman Serileri Analizi**, 5.bs., Bursa, Dora Yayınları.
- SEYİDOĞLU, H. (2003) **Uluslararası İktisat** 15. bs., İstanbul, Güzem Yayınları.
- SEQUEIRA, N. T.; C. CAMPOS, (2005) " International Tourism and Economic Growth: a Panel Data Approach" **Fondazione Eni Enrico Mattei (FEEM)**, Milano.
- ŞAHİN, D.; A. T. BAYRAM, (2018) **Turizm Ekonomisi** 1. bs., İstanbul, Değişim Yayınları.
- ŞOLTAN, T. (2009) "Enerji Tüketimi ile Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Arasındaki Nedensellik İlişkisinin Granger, Toda-Yamamoto ve ARDL Testleri ile İncelenmesi" Yüksek Lisans Tezi, **Marmara Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- TABAN, S. (2014) **İktisadi Büyüme: Kavram ve Modeller**, 3.bs., Ankara, Nobel Yayınları.
- TABAN, S. (2016) **İktisadi Büyüme Kavram ve Modeller**, 4.bs., Bursa, Ekin Yayınevi.
- TABAN, S.; B. GÜNŞOY, B. GÜNŞOY, Z. ERİNÇ, M. AKTAŞ, (2013) "İktisadi Büyüme", Eskişehir, **Eskişehir Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları**, No: 1855.
- TARI, R. (2005) **Ekonometri**, 3. bs., İstanbul, Alfa Yayınları.
- TAVMERGEN, İ. P. (1998) "Turizmin Ekonomiye Olumlu Etkileri ve Türkiye Örneği" **Hazine Dergisi**, Sayı 12, ss. 53-66.
- TELEK, C. (2013) "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişki: Türkiye Ekonomisi Analizi (1998-2012)" Yüksek Lisans Tezi, **Gaziantep Üniversitesi, S.B.E.** Gaziantep.
- TEZEL, Y. S. (2000) **İktisadi Büyüme**, 2.bs., Ankara, İmaj Yayınevi.
- TODA, H. Y.; T. YAMAMOTO, (1995) "Statistical Inference in Vector Auto Regressions with Possibly Integrated Processes" **Journal of Econometrics**, Volume 66, Issue 1, ss. 225-250.
- TOSUN, C. (1999) "An Analysis of the Economic Contribution of Inbound International Tourism in Turkey" **Tourism Economics**, Cilt 5, Sayı 3, ss. 230.

- TURAN, T. (2008) **İktisadi Büyüme Teorisine Giriş**, İstanbul, Yalın Yayıncılık.
- TURGUT, E.; O. UÇAN; N. BAŞARAN, (2021) "Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisine Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı" **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 45, ss. 144-159.
- TÜMERTEKİN, E.; N. ÖZGÜÇ, (2005) **Ekonomik Coğrafya / Küreselleşme ve Kalkınma**, İstanbul, Çantay Kitabevi.
- UĞURLAR, A. (2017) "Turizmde Sürdürülebilirlik: Bir Ölçülebilirlik Aracı Olarak Göstergelerin Önemi" **İdealkent**, Cilt 8, Sayı 21, ss. 118-140.
- UĞURLAR, A.; A. ÇELİKBİLEK, (2018) "Turizm Politikalarının Gelişimi İçin Sürdürülebilir Turizm Göstergeleri" **Iwact 2018 International West Asia Congress Of Tourism Research**, II. International West Asia Congress of Tourism Research Van, ss. 78-91.
- UNUR, K. (2000) "Turizm-Terörizm ilişkisi ve Türkiye Örneği" **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, Cilt 11, Sayı 2, ss. 169-177.
- UYSAL, D.; S. ERDOĞAN; M. MUCUK, (2004). "Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1992-2003)" **SU İİBF Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 4, Sayı 8, ss. 162-170.
- ÜNSAL, E.M. (2007) **Makro İktisat**, 7.bs., Ankara, İmaj Yayıncılık.
- ÜNSAL, E. (2009) **Makro İktisat**, 8.bs., Ankara, İmaj Yayınevi.
- ÜNVER, Ş. (2017) “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ekonometrik Bir Analiz” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Atatürk Üniversitesi S.B.E.** Erzurum.
- YAMAK, N.; B. TANRIÖVER, (2007) "Türkiye’de Nominal Faiz Oranı-Genel Fiyat Düzeyi İlişkisi: Gibson Paradoksu" **8. Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi**, İnönü Üniversitesi, 24-25 Mayıs, Malatya.
- YAVUZ, N. Ç. (2006) "Türkiye de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi" **Doğu Üniversitesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, ss. 162-171.
- YAZDI, S. K.; K. H. SALEHI; M. SOHEILZAD, (2017) "The Relationship Between Tourism, Foreign Direct Investment and Economic Growth: Evidence from Iran" **Current Issues in Tourism**, Volume 20, Issue 1, ss. 15-26.
- YILDIZ, Ş. (2007) “Büyümenin Demokratikleşme Üzerine Etkileri” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Atatürk Üniversitesi S.B.E.** Erzurum.
- YILDIZ, Z. (2011) "Turizmin Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi" **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, Cilt 5, Sayı 5, ss. 54-71.

YILMAZ, Ö. G. (2005) “Türkiye Ekonomisinde Büyüme İle İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi” **Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi**, Cilt 0, Sayı 2, ss.63-76.

YİĞİTBAŞI, Ş.; N. A. ATABEY, (2001) **İktisada Giriş**, 2.bs., Konya, Sel-Ün Vakfı.

